

ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ՍԵՔԵՆՍ ՊԱՏՄԻՉԸ և ՆՐԱ ԵՐԿԸ*

Միջնադարյան մեր պատմիչներից Ասողիկի, Սամվել և Մխիթար Անեցիների, Կիրակոս Գանձակեցու և Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդած տեղեկություններից դիտենք, որ ունեցել ենք մի պատմիչ՝ Սերեոս անունով, որը գրել է «Հերակլի պատմությունը»: Ասողիկն, օրինակ, իր աղբյուրների շարքում նշում է. «Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերէոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»: Նույն փաստը հաղորդված է միջնադարյան մատենագիտական մի քանի ցանկերում ևս:

Սերեոսի «Պատմութիւն ի Հերակլն» գործը, սակայն, համարվում էր կորած: Անցյալ դարում, Հովհաննես Շահխաթունյան եպիսկոպոսը էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում հանդիպում է պատմական մի գրքվածքի՝ անվերնագիր և առանց հեղինակի անվան: Մանոթանալով նորահայտ այդ բնագրին, Հ. Շահխաթունյանը հանգում է այն եզրակացության, որ դա Սերեոսի կորած Պատմությունն է: Իր համոզման համաձայն էլ նա ձեռագրի վրա մակագրում է. «Պատմագիրք Սերէոսի ի Հերակլն»: Այս ձեռագիրն ընդօրինակված է եղել 1568 թվականին, «ի սուրբ և տիեզերական ուխտն Մարմաշինու վանաց, ձեռամբ յոզնամեղ և անարգին գրչի տէր Յուսիկ կոչեցելոյ»¹: Հ. Շահխաթունյանի մակագրությունը կրող այս ձեռագիրը կորել է: Հ. Շահխաթունյանի կողմից Սերեոսի Պատմություն համարված բնագրի այժմ հայտնի ձեռագրերից հնագույնը մեր Մատենադարանում պահվող № 2639 ձեռագիրն է, ընդօրինակված Բաղեշի Ամրգոլու վանքում, 1672 թվականին: Պատմության մյուս բոլոր ձեռագրերը, որոնց հիմքը № 2639 գրչագիրն է, նորագույն արտագրություններ են և եթե ունեն վերնագիր և հեղինակի անուն, այն գրել են գրիչները, հետևելով Հ. Շահխաթունյանին²:

Հ. Շահխաթունյանի կողմից Սերեոսի Պատմություն համարված բնագիրը առաջին անգամ հրատարակել է Թադևոս Միհրդատյանը, Կ. Պոլսում, 1851 թվականին: Հետևելով Հ. Շահխաթունյանին կամ իր համոզմամբ, Թ. Միհրդատյանը ևս նորահայտ բնագիրը համարել է Սերեոսի երկը և հրատարակել է «Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն» վերնագրով: Այս բնագիրը նույն վերնագրով և դարձյալ որպես Սերեոսի Պատմություն, երկրորդ անգամ հրատարակել է Ք. Պատկանյանը 1879 թվականին, Պետերբուրգում: 1862 թվա-

* Հրատարակելով սույն հոդվածը, խմբագրությունը համոզված է, որ մտքերի անկաշկանդ փոխանակությամբ հնարավոր կլինի պարզել Սերեոսի «Պատմության» հետ առնչվող վիճելի հարցերը:

¹ Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, հրատարակություն Թ. Միհրդատյանի, Կ. Պոլիս, 1851, Կանխարանութիւն, էջ Ժ:

² Մանրամասն տե՛ս Սերէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, հրատարակություն Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939, Առաջաբան: Այսուհետև՝ ՍԵՊ:

կանին Պետերբուրգում Ք. Պատկանյանը հրատարակեց բննվող բնագրի ուսերեն իր թարգմանությունը: Թարգմանությանը կցած փոքրիկ առաջաբանով նա սկիզբ դրեց մի մեծ բանավեճի: Հարցի էությունը այս է. նորահայտ բնագիրը հրատարակելիս Ք. Միհրդատյանը իր կողմից Պատմությունը բաժանել է երեք դպրությունների՝ Ա, Բ և Գ: Ա և Բ դպրությունները վերաբերում են Հայկի ու Բելի առասպելին, Բագրատունիների և Մամիկոնյանների ծագմանը, հայ, պարթև և այլ թագավորների համաժամանակյա ցանկերին: Գ դպրությունը շարադրում է Հայաստանի, Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի պատմությունը 5-րդ դարից մինչև արաբական առաջին արշավանքները: Նշված առաջաբանում Ք. Պատկանյանն այն կարծիքը հայտնեց, որ Ա և Բ դպրությունները Սերեոսի գրչին չեն պատկանում: Սերեոսի գործ նա համարեց միայն Գ դպրությունը: Ըստ այսմ, նա փոփոխության ենթարկեց Պատմության՝ իր կողմից հրատարակած հայերեն բնագիրը: Այս հրատարակության մեջ Պատմությունն ունի հետևյալ կառուցվածքը. Ա դպրություն՝ առանց հեղինակի անվան, Բ դպրություն՝ առանց հեղինակի անվան և Գ դպրություն՝ հեղինակի անունով՝ «Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն»: Ք. Պատկանյանի առաջաբանից հետո Սերեոսի շուրջ հսկայական գրականություն ստեղծվեց: Այդ ամբողջ գրականությունը նվիրված է Ա և Բ դպրություններին: Գիտնականները վիճել են հիմնականում մի հարցի շուրջ. ո՞ր դարի գործեր են Ա և Բ դպրությունները և ո՞վ է դրանց հեղինակը կամ հեղինակները: Սկսած 1851 թվականից, երբ հրատարակվեց Սերեոսի Պատմությունը, մինչև մեր օրերը գիտնականներից ոչ ոք չի կասկածել, որ Գ դպրությունը Սերեոսի երկն է, նրա «Պատմութիւն ի Հերակլն» գործը:

Սերեոսի Պատմությունը, բացի ուսերեն երկու հրատարակություններից (վերջինը՝ Ստ. Մալխասյանցի ձեռքով), թարգմանվել ու հրատարակվել է նաև ֆրանսերեն ու գերմաներեն և այսպիսով գիտական լայն շրջանառության մեջ մտել նաև Եվրոպայում: Եվրոպացի գիտնականները ևս թեր ու զեմ արտահայտվելով Ա և Բ դպրությունների Սերեոսին պատկանելու հարցի շուրջ, չեն կասկածել, որ Գ դպրությունը Սերեոսի «Պատմութիւն ի Հերակլն» գործն է: Այդուհանդերձ, որքան մեղ հայտնի է, ոչ ոք չի հաստատել, չի ապացուցել, հատկապես չի բննել, թե իրո՞ք Շահխաթունյանի գտած անվերնագիր ու անհեղինակ գործը Սերեոսի Պատմությունն է: Այդ բացն զգացել է ակադ. Ստ. Մալխասյանցը և փորձել է վերացնել: 1939 թվականին նա ի նորո հրատարակում է Սերեոսի Պատմությունը: Առաջաբանում Ստ. Մալխասյանցը գրում է. «Շահխաթունյանի ենթադրությունը, թե յուր գտած պատմական գրվածքն իրոք Սերեոսի Պատմությունն է՝ արդարանում է մի էանի կողմնակի փաստերով: Ոչ մի ուրիշ հին հայ հեղինակ այնպես մանրամասն չէ գրել Հերակլի արշավանքների պատմությունը՝ ինչպես այս գրվածքը, և վերոհիշյալ միջնադարյան հեղինակները Սերեոսին են վերագրում «Պատմութիւն ի Հերակլն»: Մյուս կողմից՝ այդ միջնադարյան հեղինակները Սերեոսին կոչում են եպիսկոպոս, և արդարև, յոթներորդ դարի կեսերին մոտ, ուրեմն Հերակլի արշավանքների ժամանակ, Հայաստանում ապրել է մի ոմն եպիսկոպոս Սերեոս անունով, որը մասնակցել է Դվինի եկեղեցական ժողովին և յուր անունն ստորագրել է «Տէր Սերէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց»: Որ հենց այս Բագրատունյաց եպիսկոպոս Սերեոսն է Պատմության հեղինակը՝ պարզ երևում է այն մեծ ուշադրությունից, որ պատմիչը դարձնում է Բագրատունյաց իշխանների գործերի վրա և այնպես

սիրով ու մանրամասն նկարագրում: Ուրեմն ոչ մի տարակույս չէ մնում, որ ներկա պատմական գրվածքը Սերեոսինն է»³: Ակադ. Ստ. Մալխասյանցը հենվում է մի քանի կողմնակի փաստերի վրա, բայց անում է ամեն մի տարակույս բացառող եզրակացություն:

Այսպիսին էր իրերի վիճակը մինչև 1965 թվականը, երբ լույս տեսավ Գ. Արզարյանի «Սերեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը» ուսումնասիրությունը: Այս աշխատությունը կազմված է առաջաբանից և երեք գլուխներից կամ բաժիններից՝ 1. Սերեոս թե՛ խոսքով, 2. Անանունի հատվածը և նրա հորինման ժամանակը, 3. Բնագրի վերականգնում:

Յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն այս կամ այն չափով իր մեջ պարունակում է և շի կարող շարունակել բանաբաղություն, որովհետև ամեն մի ուսումնասիրող հենվում է նաև նախորդ հետազոտողների գործերի վրա: Բայց այլ բան է, երբ հենվելով նախորդ ուսումնասիրությունների վրա, հայագիտական այս կամ այն հարցը դիտվում է նոր կողմից, հարստացվում են առկա գիտելիքները, նոր խոսք է ասվում, բայց այնպիսի մի նոր խոսք, որ ճշմարտությունն է արտահայտում կամ կարևոր քայլ է դառնում դեպի ճշմարտությունը և բոլորովին այլ բան է, երբ նախորդ ուսումնասիրությունների եզրակացություններն ու փաստերը սոսկ կրկնվում են և ներկայացվում որպես ինքնուրույն հետազոտություն⁴: Քննարկվող աշխատության նշված մասի հիմնա-

³ ՍԵՊ, էջ 62: Ընդգծումները մերն են:

⁴ Սերեոսի Պատմության մեջ կարգում ենք. «Սերեալ բազմացան յոյժ, և եղեն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ» (ՍԵՊ, էջ 13): Գ. Արզարյանը գրում է. «Պետք է ուղղել՝ «...ի Մամիկայ և ի Կոնակայ» («Սերեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը», Երևան, 1965, էջ 157: Այս գրքից կատարված մեջբերումների էջերը այսուհետև ցույց կարվեն տերստում, փակագծերի մեջ): Ընթերցողը հավատում է և իրավունք չունի շեղատալու, որ այս ուղղումը իրեն՝ Գ. Արզարյանի սեփականն է, որովհետև այս ուղղմանը նվիրված 24 տողանոց բաժնում նա բացարձակապես ոչ մի խոսք, ոչ մի ակնարկ չի արել նախորդ ուսումնասիրողների մասին: Բայց ահա, Գ. Արզարյանին շատ լավ ծանոթ, նրա կողմից բազմիցս վկայակոչված Ն. Աղոնցի մի աշխատության մեջ կարգում ենք. «... Читать последние слова отрывка так: «եղեն յազգ մեծ ի Մամիկայ (не Մամիկոնայ, как в печ.) և Կոնակայ, ...» (Адонц Н., Начальная история Армении у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского, «Византийский временник», т. VIII, вып. 1—2, СПб, էջ 66, ծանոթագր. 1):

Սերեոսի Պատմության մեջ կարգում ենք. «Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուշակի զանտարագրել ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս...» (ՍԵՊ, էջ 1): Գ. Արզարյանը գրում է. «Պետք է ուղղել՝ «զանտարագրեալ... Թյուրիմացությունը առաջացել է «զանտարագրեալ» բառի ու տառը ա-ի հետ շիտթելու և սկզբնական բնագրում բառի վրա եղած հասցումն նշանն անտեսելու հետևանքով: Այս պատահական գրչական վրիպակը առիթ է տվել զանազան ենթադրությունների: Բայց սրբագրելու համար առաջարկված ԲՈՂՈՐ փոփոխությունները ենթադրել են բնագրից (ընդգծումը մերն է—Ն. Ք.): Այսպես. առաջարկվել է «զանտարագրեալ»-ի փոխարեն կարգալ «զայն ստորագրել» (Միհրդատյան, Մառ), «զայն ստորագրեալ» (Միհրդատյան), «զան ստորագրել» (Միհրդատյան, Պատկանյան, Ն. Զնտոյան, Գ. Տեր-Պողոսյան), «անտեսիւր գրել» (Յեթթեր), «զանտարագրել» (Մատիկյան), «զանտոյզն նկարագրել» (Ակինյան), «զանցս տարագրեալ» (Ա. Զամինյան) և այլն: Որ աղավաղված բառում թաքնված է «ստորագրեալ» բառը և որ բնագրի տվյալ հատվածում միայն այդ բառն է սպասելի՝ երևում է նրանից, որ գրեթե բոլոր բանասերները որպես ուղղում առաջարկել են հենց այդ բառը կամ՝ նույնիմաստ «նկարագրել», «գրել» բառերը: Այսպես միաձայն գտնվելով «ստորագրել»-ի դեպքում՝ բանասերները խիստ անհամբրաշխ են եղել այդ բառի մյուս մասնիկի՝ զան-ի հարցում: Մատենադարանի № № 2867 և 3122 ձեռագրերի գրիչներն անցյալ դարում վերականգնել են բառի ուղիղ ձևը՝ «զանտարագրեալ»: Բայց ճիշտ են թարգմանել («неописанное время») Գր. Խալաթյանցը (Армянский эпос, стр. 73...), Ստ. Մալխասյանցը..., Զ. Մանանդյանցը..., (136—137)»

կան, գլխավոր միտքն այն է, որ Ա և Բ դպրությունները Սերեոսի Պատմությանը չեն պատկանում: Այդ միտքն առաջին անգամ արտահայտել ու փաստարկել է Ք. Պատկանյանը. նրանից հետո՝ Լանգլուան, Հյուբշմանը, Գուտշմիդը, Գարագաշյանը, Զարբհանալյանը, Բուսովաբանները, Ֆեթթերը, Մառը, Խալաթյանցը, Քոփշյանը, Տեր-Սահակյանը, Մատիկյանը և ուրիշներ: Գիտություն մեզ քիչ չեն դեպքերը, երբ թեև շատերն են արտահայտում ու պաշտպանում միևնույն տեսակետը, այդուհանդերձ այն մնում է վիճելի, հիպոթետիկ: Եվ երբ, այս պարագային, մեկը նոր տվյալներով, հիմնավոր ու ծանրակշիռ նոր փաստերով հաստատում է արդեն գոյություն ունեցող, բայց վիճելի տեսակետը, դրանով, անշուշտ, լուրջ ծառայություն է մատուցում գիտությանը, որովհետև, այնուամենայնիվ, կարծիք հայտնելը ավելի դյուրին է, քան այն ապացուցելը: Քննարկվող ուսումնասիրությունը, գո՛ւցե, արտահայտում է վերջին դեպքը: Ամենևին ոչ: Գ. Արզարյանը հռչակում է հիմնականում նույն փաստերն ու փաստարկները, որ շրջանառության մեջ են դրել վերը նշված ուսումնասիրողները:

Աննշան հապավումով մենք բերեցինք այն ամբողջ բաժինը, որ Գ. Արզարյանը նվիրել է այս ուղղմանը: Այստեղից տեղեկանում ենք, որ բառը սրբագրելու համար առաջարկված բոլոր փորձերը հեռացել են բնագրից: Այլ կերպ՝ Գ. Արզարյանը ուղղակի ասում է, որ իրենից առաջ ոչ մի ուսումնասիրող, բացարձակապես ոչ մեկը, չի առաջարկել «զանստարագրել»-ը կարգալ «զանստորագրեալ», և որ Գ. Խալաթյանցը միայն ճիշտ է թարգմանել, այսինքն՝ «զանստարագրել»-ը հասկացել է որպես «չնկարագրված ժամանակ», բայց նա էլ չի առաջարկել Գ. Արզարյանի կողմից ընդունված ընթերցումը: Բայց ահա ինչ է գրում Գ. Խալաթյանցը իր աշխատության հենց այն էջում, որը վկայակոչում է Գ. Արզարյանը. «Я предлагаю зансустарографել читать «зансустарографеаլ» или «зансустарографել» (ժամանակ), с титлом над окончанием причастия прошед. времени, что очень обычно в рукописях. Это значит — „неописанное время“... Титло над последним слогом зансустарографել, по неграмотности переписчиков, могло со временем отпасть...» (Գ. Халатянц, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, ч. I, Москва, 1896, էջ 73, ծանոթագրություն № 1):

Բացի դրանից, Ք. Միհրդատյանը առաջարկել է քննելի բառի շորս ընթերցում: Գ. Արզարյանը բերել է երեքը, մեկը՝ ոչ: Ինչո՞ւ Պարզվում է, որ դա հենց այն ընթերցումն է, որն ընդունել է Գ. Արզարյանը: Միհրդատյանը գրում է. «Յոյժ հաւանական երևի լինել «Զանստորագրեալ կամ զայն ստորագրեալ...» (Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Կ. Պոլիս, 1851, էջ 15, ծանոթ.: Այս փաստը նշել է նաև դր. Մեսրոպ ծ. վ. Գ. Գրիգորյանը «Հանդէս ամսօրեալ»-ի 1965 թ. հոկտեմբեր—դեկտեմբեր ամիսների համարում տպագրված իր գրախոսականում, որ արված են բնագրատական բաղմամբիվ այլ գիտություններ ևս):

Պատմության մեջ կարդում ենք. «Յուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերուբեան» (ՍԵՊ, էջ 1): Գ. Արզարյանը գրում է. «Պետք է ուղղել՝ «վերաբերութիւն»... Բառն սնի մի քանի նշանակություն, որոնցից մեկն է՝ «ի վերայ բերումն, գալուստ ի վերայ յարձակումն սաստիկ... վրա գալ, հարձակուել... Բնագրում գործածված «զաղետիցս վերաբերութիւն» արտահայտությունը ունի այս իմաստը և նշանակում է «աղետների վրա գալը... աղետների կուտակումը»... Ն. Մառ..., Գ. Խալաթյանցը..., Ն. Ակինյանը..., Հ. Մանանդյանը..., ընտրել են բառի այս նշանակությունը: «Սերեոսի Պատմության» տվյալ հատվածի բոլոր բարգմանիչները (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.) սխալ են վերծանել բնագիրը...» (էջ 138—139): Գ. Արզարյանի ասածից տեղեկանում ենք, որ Մառը, Խալաթյանցը, Ակինյանը, Մանանդյանը «զաղետիցս վերաբերութեան» արտահայտությունը հասկացել են ոչ թե որպես «отношение» (Պատկանյան, Լանգլուա), «обстоятельства» (Մալխասյանց), այլ որպես «աղետների վրա գալը»: Գ. Արզարյանը ընդհանուր առմամբ ճիշտ է: Նրա ասածից, դարձյալ, հետևում է, որ մյուս ուսումնասիրողների նման Ն. Ակինյանը ևս «զաղետիցս վերաբերութեան» արտահայտությունը հասկա-

Այդպիսին է իրերի վիճակը քննարկվող ուսումնասիրության նաև մյուս կարևոր հարցերի կապակցությամբ, ինչպես օրինակ՝ Բուզանդի Պատմության կորած համարվող դպրությունների վերաբերյալ և այլն:

Առհասարակ պետք է նշել, որ այսօր պայմանները դեռ հասունացած չէին Ա և Բ դպրությունների հարցը նորից քննության առարկա դարձնելու համար: Հայագիտությանը ցարդ հայտնի փաստերը հնարավորություն չեն տվել վիճող կողմերին վերջնականապես ընդունելի դարձնելու իրենց տեսակետները: Այս պայմաններում Ա և Բ դպրությունների հարցին կարելի է կլինել անդրադառնալ միայն այն դեպքում, եթե հայտնաբերվին այս կամ այն տեսակետը հաստատող նոր ու վճռական ապացույցներ: Հակառակ պարագային, նշված հարցին նվիրված ամեն մի ուսումնասիրություն չէր կարող շղառնալ արդեն եղածի, արդեն հայտնիի կրկնություն, ինչ և պատահել է ներկա դեպքում:

ցել է որպես «աղետների վրա դալը», որ իրենից առաջ ոչ ոք, այդ թվում և Ն. Ակինյանը, չի առաջարկել «վերաբերության»-ը դարձնել «վերաբերություն»: Գ. Արզարյանը իրականությունը չի ներկայացնում: Ն. Ակինյանը Սերբոսի Պատմությանը նվիրված իր արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ մանրամասն քննում է Պատմության բնագիրը և գտնում, որ սեկզրնավորությունը կարող է սրբագրության»: Այնուհետև, Ն. Ակինյանը «Սեկզրնավորության վերակազմված բնագիրը» խորագրի տակ ներկայացնում է Պատմության սկիզբը, իր կողմից վերականգնված ձևով. «...և ցուցից համառատիւր զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն...» (Ն. Ակինյան, Սերբոս և պիսկոպոս Բագրատունեաց և իր Պատմութիւնն ի Հրակղ, Մատենադրական հետազոտութիւններ, հատ. Բ, Վիեննա, 1924, էջ 76): Ըստ որում, վերջին բառի վրա նշան է դրել և տարբերակվածների բաժնում ցույց տվել, որ տպագրիչներն ունեն «վերաբերության», որը ճիշտ ձևը չէ:

Ինչպես տեսանք, Գ. Արզարյանը գրում է նաև, որ Պատմության «տվյալ հատվածի բոլոր թարգմանիչները սխալ են վերծանել բնագիրը»: Բայց ահա, Պատմության տվյալ հատվածի թարգմանիչներից մեկը՝ Գ. Խալաթյանցը, Գ. Արզարյանից դեռ 70 տարի առաջ տվյալ հատվածը վերծանել է հենց այն ձևով, որն ընդունել է Գ. Արզարյանը: Գ. Խալաթյանցը թարգմանել է. «И укажу вкратце постигающие нас бедствия» (Армянский эпос, էջ 73):

Պատմության մեջ կարդում ենք. «զամս և զաւուրս հիւնց թաղաւորացն յիշատակելով» (ՍնՊ, էջ 1):

Համեմատենք Գ. Արզարյանին իր նախորդների հետ:

Գ. Արզարյան

«Հինգ» (էջ 1, տ. 14): Պետք է ուղղել՝ «հինգ» (Այսպես պետք է ուղղել նաև էջ 2, տ. 3):

Այս բառը հանդիպում է «Սերբոսի պատմությանը» կից հատվածի սկզբում, որտեղ հեղինակը խոստանում է նկարագրել «զամս և զաւուրս հիւնց թաղաւորացն», իսկ քիչ հետո (էջ 2, տ. 8) «զամս առաջին թաղաւորացն Հայոց»: Հին և առաջին բառերն այստեղ համազոր նշանակություն ունեն...

Այս բառի սրբագրության մասին մանրամասն խոսել ենք սույն ուսումնասիրության նախորդ գլուխներում (էջ 139):

Հ. Աճառյանի «Ուր՝ առաջին=հին»-ը դարձել է «հին և առաջին բառերն այստեղ համազոր նշանակություն ունեն»: Եթե շիինք ձևակերպման այս մեծ տարբերությունը, պիտի խոսք լինե՞ր երկու մեջբերումների տառացի նույնության մասին: Գ. Արզարյանի «սույն ուսումնասիրության նախորդ գլուխներում» ևս նույնիսկ ակնարկ չկա Հ. Աճառյանի այս հոդվածի մասին:

Հ. Աճառյան

... Յայտնապէս հատուածն այլայլութիւն կրած է. բնագիրը պիտի լինէր հինք քաղաւորացն, և երկրորդ զբիշ մը հինգ օրինակած է սխալելով. ինչ որ կը տեսնենք երբ համեմատենք նոյն հատուածին երրորդ կրկնութիւնը՝ զարձեալ ի նոյն էջ. «Գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ... զամս առաջին քաղաւորացն Հայոց»: Ուր՝ առաջին = հին (Հայկականը—«Բագմավէպ», 1897, էջ 169):

Ասացինք, որ Գ. Արզարյանի ուսումնասիրությունն ունի նաև ինքնուրույն մաս: Հիմնականում դա առաջին գլուխն է՝ «Սերեոս թե՛ Խոսրով» վերնագրով: Այստեղ Գ. Արզարյանը հայտնում և «հաստատում» է նոր տեսակետ: «Ուսումնասիրության գլխավոր արդյունքները» վերնագրով հզրափակիչ էջում նա գրում է. «1. Հայտնաբերված է VII դարում գրված մի խոշոր դասական գործի հեղինակ՝ Խոսրովը, որը գրել է VI—VII դարերի Հայաստանի և հարևան երկրների պատմությունը: Նրա արժեքավոր աշխատությունը մինչև այժմ սխալմամբ վերագրվել է ուրիշ հեղինակի՝ Սերեոսին: 2. VII դարում Հայաստանում գրվել է բյուզանդական կայսր Հերակլի գործունեությանը նվիրված մի պատմություն, որի հեղինակը եղել է հայ պատմիչ Սերեոսը: Պարզվում է, որ այս գիրքը մեզ չի հասել» (էջ 205—206): Այսպես ուրեմն, ուսումնասիրության գլխավոր արդյունքներից մեկը հանդիսացող այս վճռական ու վերջնական հզրակացությամբ, ցարդ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմության հեղինակը Սերեոսը չէ, Խոսրովն է: Սերեոսի Պատմությունը մեզ չի հասել: Մեր քննության առարկան, ահա, այս հարցն է:

Գ. Արզարյանի տեսակետը քննության է ենթարկվում, հարկավ, ոչ այն պատճառով, որ նա փորձում է վերանայել ընդունվածը: Վերն ասացինք, որ Հ. Շահխաթունյանի տեսակետը ոչ ոքի կողմից հիմնավորապես չի հաստատվել, չի ապացուցվել, ուստի այն, վաղ թե ուշ, քննության առարկա էր դառնալու: Թեև ընդունված, բայց դեռ չապացուցված տեսակետը վերանայելու, այն հաստատելու կամ հիմնավորապես մերժելու Գ. Արզարյանի փորձը միայն ողջունելի կլիներ, եթե անհիմն չլիներ:

Վ. ԲԱՂԻՇԵՑՈՒ ՅՈՒՅԱԿԸ ԵՎ N 2639 ՁԵՌԱԳԻՐԸ

Մեզ զրադեցնող խնդրին, ինչպես ասացինք, Գ. Արզարյանը նվիրել է իր ուսումնասիրության առաջին գլուխը՝ «Սերեոս թե՛ Խոսրով» վերնագրով, որը էներգուստ բաժանվում է երկու մասի. սկզբում (էջ 15—21) բանասերը փորձում է ապացուցել, որ «Հերակլի պատմության» մասին պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները չեն համապատասխանում Սերեոսի անունով ցարդ հայտնի երկի բովանդակությանը, հետևապես ներկա Սերեոսը իրական Սերեոսը չէ: Այնուհետև, Գ. Արզարյանը ջանում է հիմնավորել, որ այդ գործի իրական հեղինակը Խոսրովն է: Սկսենք այս վերջին կետից և մեկ առ մեկ ծանոթանանք բանասերի փաստարկներին:

որի ընդարձակված կրկնությունն են Գ. Արզարյանի «սույն ուսումնասիրության նախորդ գլուխները»:

Մենք կարող ենք շարունակել այս կարգի օրինակների թիվը, որովհետև բերվածով բնավ չի սպառվում դրանց բանակը, բայց խնայենք ընթերցողի ժամանակը: Ասենք միայն, որ Գ. Արզարյանի առաջարկած՝ բնագրի 46 ուղղումներից շատերը առաջարկված են եղել նախորդ ուսումնասիրողների կողմից: Ինքնուրույն ուղղումները երկրորդական-երրորդական նշանակություն ունեցող ընթերցումներին են վերաբերում. մեկը, սակայն, շոշափում է շատ կարևոր հարց: Գ. Արզարյանն առաջարկում է բնագրի «տամ ձեզ օգնութիւն հոգի» արտահայտությունը կարդալ «տամ ձեզ օգնութիւն 70 000 հոգի»: Արա մասին մենք գրել ենք առանձին. հուսանք, որ այն էլ կապարզվի, իսկ մինչ այդ ասենք միայն, որ բնագրի տվյալ ընթերցումը անաղարտ է: Բնագրի ընթերցման իմաստը անմատչելի է մնացել, ուստի առաջարկված ընթերցումն է հենց ազդվազում բնագիրը:

Նախ, ի՞նչն է առիթ կամ հիմք հանդիսացել Արգարյանի համար Պատմության հեղինակ համարելու խոսքովին: «Այս տեսակետից,— գրում է նա,— առանձին նշանակություն է ստանում քննարկվող գրվածքի մասին մի նորահայտ տեղեկություն, որը վերաբերում է Սերեոսին վերագրվող բնագրի մայր ձևագրին» (էջ 21):

Այդ տեղեկությունը կապված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2639 ձևագրի և Վարդան Բաղիշեցու ցուցակի հետ, որոնց մասին անհրաժեշտաբար պետք է մի քանի խոսք ասել: № 2639 ձևագիրը մեր բանասիրությանը հայտնի է շատ վաղուց և մանրամասնորեն նկարագրված է մի շարք անվանի հայագետների կողմից, սկսած զեռ անցյալ դարից մինչև մեր օրերը (Միաբան, Ստ. Մալխասյանց, Ն. Ակինյան, Ե. Տեր-Մինասյան և այլք): Գա Սերեոսի և Փարպեցու Պատմությունների մայր ձևագիրն է, որի մեջ կան նաև Աղաթանգեղոս, Խորենացի, Եղիշե և այլն: Այս ձևագիրը, ինչպես ասացինք, ընդօրինակվել է Բաղեշում՝ Ամրդուլու վանքում, 1672 թվականին: Այդ թվականից հետո Բաղեշի դպրոցի խոշոր դործիչներից մեկը՝ Վարդան Բաղիշեցին կազմում է վանքում եղած ձևագրերի ցուցակը, որի մեջ մեզ հետաքրքրող ձևագրի բովանդակությունը ներկայացնում է այսպես (քաղում ենք այնքանը միայն, որ մեջ է բերել Գ. Արգարյանը). «Աղաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ և խոսքովու»⁵: Ձևագիրն իր այսօրվա տեսքով, սակայն, Փարպեցու Պատմությունից հետո ունի երկու անխորագիր բնագիր՝ Սերեոսի Պատմությունը և «Մաշտոցի վարքը»: Այստեղ մոտենում ենք այն կետին, որը հանդիսանում է նորահայտ տեղեկությունը: № 2639 ձևագիրը դիտողն անմիջապես կնկատի, որ վերջին պրակը, որը պարունակում է «Մաշտոցի վարքը», ձևագրին է միացվել հետադաշում, այն բանից հետո, երբ ձևագրի մյուս՝ հիմնական պրակները արդեն ամփոփվել ու կարվել են կազմի մեջ: Պրակները միացնող թելերի և տեխնիկական այլ մանրամասների միջոցով, Գ. Արգարյանը մի ավելորդ անգամ ևս հաստատում է, որ «Վարքը» պարունակող պրակը միացվել է № 2639 ձևագրին հետադաշում: Գա ճիշտ է, բայց տարօրինակ է, որ այստեղից Գ. Արգարյանը եզրակացնում է, թե «Վարքը» ձևագրին է միացվել անպայման այն բանից հետո, երբ Բաղիշեցին կազմել է իր ցուցակը: Գրանից հետո բանաւերը տրամաբանում է այսպես. Բաղիշեցու ցուցակում մեզ հետաքրքրող ձևագիր-ժողովածուի հեղինակների շարքում վերջինը խոսքովին է, իսկ ձևագրում վերջին դործը («Մաշտոցի վարքը» հանելուց հետո) Սերեոսի ընդունված Պատմությունն է, հետևապես այդ Պատմության հեղինակը խոսքովին է (էջ 24—25): Խոսքովին պատմության հետ կապելու միակ փաստարկը, միակը, այն էլ ոչ թե փաստը, այլ փաստարկը, այս է:

Անհամոզիչ է այս բացատրությունը, որովհետև հենց բուն եղանակը, որով դեկավարվում է Գ. Արգարյանը՝ Վարքը ձևագրի կազմից հանելու միջոցով խոսքովին Սերեոսի Պատմության հեղինակ դարձնել, ինքնին, արդեն զիտական չէ: Ինչպես նշում է նաև Գ. Արգարյանը, Բաղիշեցին իր ցուցակը կազմել է 1675—1704 թվականներին, իսկ ձևագիրը գրվել է 1672 թվականին, այնպես որ 47-րդ պրակը կարող էր միացվել ձևագրին և 1672, 1673, 1674 և

⁵ «Արարատ», 1903, էջ 179: Տե՛ս նաև Գ. Արգարյան, «Սերեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, էջ 22:

նույնիսկ 1705 թվականներին, այսինքն՝ թեև 1672 թվականից հետո, բայց այն տարիներին, որոնք ցուցակի ստեղծման հավանական թվականներն են: Գ. Արզարյանն, այսպիսով, չի կարողացել ապացուցել իրեն համար շատ կարևոր այն հանգամանքը, որ Վարքը ձեռագրին է միացվել ավելի ուշ, քան Բաղիշեցին կազմել է իր ցուցակը: Անկախ Գ. Արզարյանից, մենք հիմնավոր փաստեր ունենք այնպիսի, որ այն ժամանակ, երբ Բաղիշեցին կազմում էր իր ցուցակը, Վարքը, իրոք, չկար ձեռագրի կազմում: Վերը մենք մեջ բերեցինք Բաղիշեցու ցուցակի քննվող մասը, այն ձևով, սակայն, որ քաղել էր Գ. Արզարյանը: Իսկ այժմ անհրաժեշտությունը թելադրում է ծանոթանալ հատվածին ամբողջությամբ: Իր ցուցակի 12 թվահամարի տակ Բաղիշեցին գրանցել է. «ՃԲ. Մէկ Մովսէս պատմագիրք, որ կայ ի մէջ է պատմագիրք՝ Աղաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ և Խոսրովու»⁶: Ուշագրություն դարձնենք մեր կողմից ընդգծված բառերի վրա: Ինչպես տեսնում ենք, Վարդան Բաղիշեցին շատ պարզ և ուղղակի ասում է, որ իր կողմից ընդհանուր անունով «Մովսէս պատմագիրք» կոչված ձեռագրում եղել է (կայ) «է պատմագիրք»⁷ Պատմություն, բայց, հականե հանվանե թվարկված է 6 գործ: № 2639 ձեռագրում եղած գործերի քանակը ցույց տվող թիվը՝ 7-ը ստույգ է, որովհետև ցուցակի 34 թվահամարի տակ Բաղիշեցին դարձյալ գրում է. «ԼԴ. ՃԲ գիրք այլ պատմագիրք, որոց յատկութիւն և զանազանութիւն այս է. երկոքեան այնորիկ են, զոր յառաջագոյն գրեալ եմ ի կարգ մեծ գրեանցն ի միւս երես թղթիս. մինն մեծ Մովսէս պատմագիրքն, որ է պատմագիր է...»⁷:

Այսպիսով, երբ Վարդան Բաղիշեցին կազմում էր իր ցուցակը, № 2639 ձեռագրում կար 7 գործ: Եվ իրոք, եթե ձեռագրից հանենք Վարքը, կմնա ուղիղ 7 գործ՝ Աղաթանգեղոս (Դաշանց թղթով), Խորենացի, Մեսրոպ Վաչոցձորեցի, «Սահակի Պատմություն», Եղիշէ, Փարպեցի (Թղթով) և Սերեոս: Ուրեմն՝ այն ժամանակ, երբ Բաղիշեցին կազմում էր իր ցուցակը, Վարքը դեռ չէր միացվել № 2639 ձեռագրին և ձեռագրում վերջին գործը, իրոք, «Սերեոսի Պատմությունն» էր: Ինչպես տեսնում է ընթերցողը, ապացուցվեց հենց այն, ինչ շատ էր կամեցել, բայց չէր կարողացել անել Գ. Արզարյանը: Այդուհանդերձ, դա ոչ մի հիմք չի տալիս արհեստականորեն իրար միացնել, ինչպես անում է Գ. Արզարյանը, ձեռագրի վերջում մնացած անխորագիր երկը Բաղիշեցու ցուցակում վերջինը նշված հեղինակի հետ և ստանալ Խոսրովի Պատմություն:

Գ. Արզարյանը, պարզապես, մեխանիկական համադրություն է կատարել, որը տվյալ դեպքում կայանում է նրանում, որ Բաղիշեցու ցուցակը տարածվում է № 2639 ձեռագրի վրա և ըստ հերթականության ցուցակի յուրաքանչյուր անուն համարվում է ձեռագրի յուրաքանչյուր Պատմության հեղինակ: Այսպես, ցուցակի առաջին անունը՝ Աղաթանգեղոս, ձեռագրի առաջին Պատմության հեղինակ, ցուցակի երկրորդ անունը՝ ձեռագրի երկրորդ երկի և այսպես մինչև ցուցակի վերջին անունը՝ Խոսրով, ձեռագրի վերջին Պատմության (Սերեոսի) հեղինակ: Առհասարակ կարելի էր կիրառել այս եղանակը, բայց մի պայմանի անհրաժեշտ պահպանմամբ, որը սակայն, չի արել (կամ որի անհրաժեշտությունը չի կոահել) Գ. Արզարյանը. պետք է նախապես անկմուսկած

⁶ «Արարատ», 1903, էջ 173:

⁷ «Արարատ», 1903, էջ 173: Տե՛ս նաև մեր Մատենադարանի ձեռագիր № 737, Թ. 224ա, որտեղ ապագրի համեմատությամբ կան մեկ-երկու մանր տարբերություններ, ինչպես օրինակ՝ ապագիր՝ երկոքեան, ձեռագրում՝ երկոքին:

Համոզմունք լիներ, որ Բաղիշեցին իր ցուցակում հեղինակներին թվարկել է խստագույնս այն հաջորդականությամբ, որ ունեն Պատմությունները № 2639 ձևագրում: Բայց, այդպիսի է արդյոք: Այդ տեսակետից անհետաքրքրական չի լինի, եթե № 2639 ձևագրի բովանդակությունը համադրենք նրա մի քանի նկարագրությունների հետ:

№ 2639 ձևագրի բովանդակությունը

№	Իրականում	Հստ Բաղիշեցու	Հստ Մխարանի ⁸
1	Ազաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ, թ. 5ա—112ա	Ազաթանգեղոս	Ազաթանգեղոս Դաշանց թուղթ
2	Խորենացի, թ. 143—244	Մովսես	Ներսեսի վարք
3	Մեսրոպ Վաչոցձորեցի, թ. 245—270	Եղիշե	Խորենացի
4	«Պատմութիւն Սահակայ», թ. 270—281	«Ներսեսի Պատմութիւն»	
5	Եղիշե, թ. 281—356 ⁹	Փարպեցի	Եղիշե
6	Փարպեցի և Թուղթ, թ. 364—486	Էստրոզ	Փարպեցի և Թուղթ
7	Սերևոս, թ. 488—548		Սերևոս
8	Կորյուն, թ. 548—562		Կորյուն

Ինչպես տեսնում ենք, ինչքան նկարագրություն, այնքան տարբերություն գործերի հերթականության մեջ¹⁰: Եվ հերթականության առաջին խախտողը եղել է հենց ինքը՝ Բաղիշեցին: Եթե Գ. Արզարյանը, Բաղիշեցու ցուցակով, Փարպեցուց հետո նշված հեղինակին՝ Խոսրովին համարում է ձևագրում Փարպեցու Պատմությունից հետո դրված գործի հեղինակ, ապա նույն ցուցակի համաձայն, օրինակ՝ Խորենացուց հետո նշված հեղինակին՝ Եղիշեին, ինչո՞ւ չպետք է համարել ձևագրում Խորենացու Պատմությունից հետո դրված գործի՝ «Ներսեսի պատմության» հեղինակ: Ո՞րն է սկզբունքը, հերթականությո՞ւնը. այն խախտված է: Ակնհայտ է, որ Գ. Արզարյանի սկզբունքը՝ մեխանիկական համադրությունը, անբնդունելի է:

⁸ «Արարատ», 1891, էջ 148:

⁹ Ձևագրի 356—363 թերթերի մի մասը մաքուր է, մյուս մասը պարունակում է հիշատակարան և նախորդ գործերում բաց թողնված որոշ հատվածներ:

¹⁰ Ձևագրիչ լիովին համապատասխան նկարագրություն տվել է միայն Ս. Տեր-Մինասյանը՝ Տե՛ս Եղիշե, Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ XXXIV:

Դիցուք, ապագա մի բանասեր, մեր N 2639 ձեռագրի շուրջ որոշ դատողություններ անելիս, ստիպված օգտվեք միայն Միաբանի՝ Վարդան Բաղիշեցուց շատ ավելի գիտակ ու հմուտ հայագետի նկարագրությունից, ճիշտ այնպես և ճիշտ նույն առիթով, որով Բաղիշեցու ցուցակին է դիմել Գ. Արզարյանը: Վերջինիս նման մտածելով, նա պետք է ասեր, որ Մեսրոպ Վայցոցձորեցու գրած «Ներսեսի վարքի» հեղինակը Խորենացին է, այն պատճառով միայն, որ ձեռագրում երբորդ գործը «Ներսեսի վարքն» է, իսկ Միաբանի ցուցակում երբորդ հեղինակը՝ Խորենացին: Իսկ թե ինչ արդյունքի կհասնեն բանասերը, թվում է, պարզ է:

N 2639 ձեռագրի բերված նկարագրությունները շեն տրվել խիստ գիտական ձեռագրացուցակների (օրինակ՝ Տաշյանի) սկզբունքով: Դրանք սովորական, պարզ նկարագրություններ են, որտեղ ձեռագրում եղած գործերի հաջորդականությունը տրված է, հայտնի շափով, պատահական հերթականությամբ: Վարդան Բաղիշեցու ցուցակում ևս, որը ոչ թե ձեռագրացուցակ է այսօրվա իմաստով, այլ սովորական մի գույքամատյան, N 2639 ձեռագրում եղած գործերը թվարկված են պատահական հերթականությամբ: Ուստի, չէր կարելի պատահական հանգամանքը հիմք դարձնել լուրջ եզրակացությունների:

Գ. Արզարյանը գրում է, թե Բաղիշեցին էլ Սերեոսի Պատմության հեղինակ համարում է Խոսրովին, և ավելացնում. «Մեզ հայտնի չէ, թե Վարդան Բաղիշեցին որտեղից է վերցրել Խոսրովի անունը: Փաստն այն է, որ նա այդ անունը նշում է առանց կասկածի, որպես հայտնի իրողություն, մյուս նշանավոր պատմիչների հետ միասին» (էջ 25): Որ Բաղիշեցին նշում է Խոսրովի անունը առանց կասկածի, որպես հայտնի իրողություն, փաստ է, բայց թե Բաղիշեցին ևս հայտնի Պատմության հեղինակ համարում է Խոսրովին, սա արդեն Գ. Արզարյանի ավելացրածն է: Ինչպես տեսանք, Բաղիշեցին գրում է, որ N 2639 ձեռագրում կա 7 գործ, բայց թվարկում է այդ գործերից միայն 6-ի հեղինակին: Դրանով Բաղիշեցին շատ պարզ ասում է, որ շղիտի 7-րդ գործի հեղինակին, իսկ 7-րդ գործը Սերեոսի Պատմությունն է: Արդեն այս հանգամանքը շատ լավ վկայություն է այն մասին, որ Բաղիշեցին Խոսրովին չի կասել Սերեոսի Պատմության հետ: Սակայն, այս գիտողությունը, հօգուտ Գ. Արզարյանի, կարող ենք համարել շարված: Ամեն պարագայի, ձեռագրում եղած 7 գործերից մեկի հեղինակին Բաղիշեցին շղիտի: Սա անկասկած է, որովհետև վկայում է ինքը՝ Բաղիշեցին: Արդ, ձեռագրում եղած ո՞ր գործի հեղինակին շղիտի Բաղիշեցին: Ձեռագրում եղած 7 գործերից միայն երկուսն են անհեղինակ՝ «Սահակի Պատմությունը» (այս վերնագիրը մենք գործածում ենք որոշ վերապահումներով) և Սերեոսի Պատմությունը: Բաղիշեցու նշած Խոսրովը, ասա, այս երկու գործերից մեկի հեղինակն է: Բաղիշեցին, իհարկե, գիտեր, թե այդ գործերից որի հեղինակ է Խոսրովը: Ամբողջ հարցն այն է, որ մենք շղիտենք, թե Բաղիշեցին այդ գործերից որի հեղինակ է համարում Խոսրովին: Չգիտենք, որովհետև նրա ցուցակը այդ հարցին պատասխանելու համար ոչ մի կոմպան չի տալիս: Այս պայմաններում, առավելագույնը, որ կարելի էր անել Բաղիշեցու ցուցակի հիման վրա, այն է, որ պետք է արձանագրվեք վերը նշված փաստը. ձեռագրում կա անհեղինակ երկու գործ, Բաղիշեցու նշած Խոսրովը գրանցից մեկի հեղինակն է: Բայց, իրերի նմանօրինակ վիճակում հայտարարել, թե Բաղիշեցու ցուցակի համաձայն Սերեոսի Պատմության հեղինակը Խոսրովն է, մեղմ ասած, նշանակում է կամայականորեն վարվել:

Խոսքովին հայտնի Պատմութեան հետ կապելու համար պետք էին, ուրեմն, պիտական-բանասիրական լուրջ ու ծանրակշիռ փաստեր: Բայց, Գ. Արզարյանը նման ոչ մի փաստ, բացարձակապես ոչ մի փաստ չի բերել:

ԽՈՍՐՈՎԸ ԵՎ «ՍԱՀԱԿԻ ՎԱՐՔԸ»

Խոսքովի հեղինակութեան հարցը լուծած համարելով, Գ. Արզարյանը, բնականաբար, պիտի անցնէր և անցել է այն խնդրին, թե մեր մատենագրութեանը հայտնի բազմաթիվ խոսքովներից ո՞րն է Սերեոսի Պատմութեան հեղինակը: Նա գրում է. «Հայտնի են մի քանի տարբեր խոսքովներ՝ խոսքով պատմագիր (ասլրել է Զ—Ը դարերում), խոսքովիկ Քարզմանիչ կամ խոսքով Հոստոս (Ը դարի մատենագիր...), խոսքով Անձևացի (Գրիգոր Նարեկացու հայրը, ժ դարի մատենագիր) և այլն: Այս խոսքովներից առաջինը հիշատակվում է որպես Ը դարի պատմիչ Ղևոնդ երեցին նախորդող պատմագիր» (էջ 26—27): Այնուհետև Գ. Արզարյանը բերում է համապատասխան վկայություններ մեր մի քանի պատմիչներից ու մատենագիտական ցանկերից. «Կիրակոս Գանձակեցին այս խոսքովին հիշատակում է Ղևոնդից անմիջապես առաջ... Մխիթար Այրիվանեցին նրան հիշում է Թովմա Արժրունուց առաջ... Մատենագրարանի № 126 ձեռագրում (թ. 255բ) գտնվող մի ցուցակում նույնպես խոսքովը հիշատակված է Ղևոնդից առաջ... Հայ պատմագիրների մի այլ ցուցակում (նկատի ունի Հ. Ղ. Ալիշանի «Հայապատում»-ում հրատարակվածը—Խ. Ք.) նույնպես խոսքովը հիշատակված է Ղևոնդ երեցից անմիջապես առաջ: Այդպես է նաև Ղազար Զահեկեցու ցուցակում» (էջ 27):

Բայց, խոսքովի ապրած ճիշտ ժամանակը որոշելու համար, այս ցուցակները վստահելի տվյալներ չեն պարունակում: Համոզվելու համար համադրենք թեկուզ այն պատմիչների տվյալներն ու մատենագիտական ցանկերը, որը վկայակոչել է Գ. Արզարյանը (բաղվածքները կատարում ենք ըստ Հ. Անասյանի Մատենագիտութեան, հատ. Ա, էջ XLVIII—LIII). տե՛ս էջ 70:

Այս ցանկերի համաձայն, նրանցում նշված հեղինակների ապրած ժամանակի մասին կարելի է կազմել միայն ամենաընդհանուր պատկերացում: Իսկ հեղինակների ապրած կոնկրետ ժամանակի մասին հնարավոր կլինի խոսել, եթե վստահություն լինի, որ այդ ցանկերը կազմվել են ժամանակագրական սկզբունքի խստագույն պահպանմամբ: Այնինչ, ակնհայտ է, որ այս ցանկերից և ոչ մեկը հետևողական չի եղել ժամանակագրական հաջորդականության հարցում: Գանձակեցու դորժում, օրինակ, Սերեոսը նշված է Կորյունից առաջ: Ըստ Այրիվանեցու ցանկի՝ Խորենացին, Փարպեցին ու Նղիշեն ապրել են Թովմա Արժրունուց հետո, ուրեմն ժ կամ հաջորդ դարում: Ըստ 4-րդ ցանկի («Հայապատում») Սերեոսը, Կորյունը, Ղևոնդը ապրել են Ուխտանեսից հետո, ուրեմն դարձյալ ժ կամ հաջորդ դարում և այլն: Բայց, Գ. Արզարյանը կարող է առարկել, թե այդուհանդերձ, ցանկերից երեքում (Ա, Գ, Գ) խոսքովը միշտ նշված է Ղևոնդի ու Կորյունի միջև, Ղևոնդից առաջ և Կորյունից հետո: Դա էլ ոչինչ չի նշանակում, որովհետև Կորյունից մինչև Ղևոնդ ընկած է անվազն երեք դար՝ Ե—Ը-ը: Եթե օգտվելով դրանից, Արզարյանը խոսքովին ուզում է դնել անպայման է դարում, ապա նույն հաջողությամբ, նույն խոսքովին կարելի է դնել Ե, Զ և Ը դարերում, դարձյալ Կորյունից հետո և Ղևոնդից առաջ:

№	Կերպարան Գանձակերցի	Մխիթար Արքեպիսկոպ	Մեր Մտանագործներ № 126 ձև.	Արիշանի «Հայագրատուն»	Դարար Զանգեր
1	Ազաթանդեղոս	Ազաթանդեղոս	Ազաթանդեղոս	Ազաթանդեղոս	Ազաթանդեղոս
2	Խորենացի	Զենոբ	Խորենացի	Խորենացի	Խորենացի
3	Եղիշե	Բուզանդ	Եղիշե	Եղիշե	Եղիշե
4	Փարպեցի	Փարպեցի	Փարպեցի	Փարպեցի	Փարպեցի
5	Բուզանդ	Ներսես և Մանակ	Բուզանդ	Ռաֆայել	Փոստոս
6	Անբնու	Կորիմ Սայակալ	Անբնու	Անբնու	Կորյուն
7	Կորյուն	Խոսրով	Կորյուն	Կորյուն	Բուզանդ
8	Խոսրով	Թովմա Արքունի	Խոսրով	Խոսրով	Խոսրով
9	Ղևոնդ	Խորենացի	Ղևոնդ	Ղևոնդ	Ղևոնդ
10	Թովմա Արքունի	Փարպեցի	Թովմա Արքունի	Թովմա Արքունի	Թովմա Արքունի
11	Շապուհ Բազրատունի	Եղիշե	Շապուհ	Շապուհ	Շապուհ
12	Հովհաննես Կթղզա	Շապուհ Բազրատունի	Հովհաննես Կթղզա	Հովհաննես Կթղզա	Հովհաննես Կթղզա
13	Մովսես Կաղանկատպցի	Եվսեփ	Մովսես Կաղանկատպցի	Մովսես Կաղանկատպցի	Մովսես Կաղանկատպցի
14	Ռաֆայել	Մովսես Արքանդեցի	Ռաֆայել	Ռաֆայել	Ռաֆայել
15	...	Ղևոնդ	...	...	...
16	...	Ռաֆայել	...	...	Արքատագետ
17	...	...	...	...	Հերակլ

Այս մեկ. երկրորդ՝ նույն (Ա, Գ, Դ) ցանկերի համաձայն, Սերևոսը նշված է Կորյունից առաջ: Հետևողությանը շղակաճանելու համար Գ. Արզարյանը պետք է ընդունի, որ Սերևոսը ամենաուշը Ե դարի հեղինակ է և ապրել է Կորյունից առաջ: Իսկ եթե Գ. Արզարյանը մերժում է այս օրինակը, բայց ընդունում Խոսրովինը, ապա ի՞նչ սկզբունքներով:

Մեզ հետաքրքրող Խոսրովի ապրած կոնկրետ դարը որոշելու համար պետք էին, ուրեմն, լրացուցիչ փաստեր: Գ. Արզարյանը չի բերել այդպիսի ոչ մի փաստ:

Ստորև մենք կրերենք փաստեր, որոնք հաստատում են, որ Գ. Արզարյանի նշած Խոսրովը Ե դարի հեղինակ է և Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներից մեկն էր: Սրանով միաժամանակ պատասխանած կլինենք նաև այն հարցին, թե Բաղիշեցին ինչու է հիշել Խոսրովի անունը և ձեռագրում եղած ո՛ր գործի հեղինակ է համարել նրան:

Այս հարցին, թեև հարցականով, պատասխանել է արդեն Ս. Տեր-Հակոբյանը՝ Բաղիշեցու ցուցակի հրատարակիչը: Ցուցակի Խոսրով անվան վրա նա նշան է դրել և ծանոթագրել. «Խոսրովայ Քարզմանչի Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ?»¹¹: Բաղիշեցու ցուցակից անկախ, նույն կարծիքն է հայտնում նաև Գ. Ալիշանը, բայց առանց հարցական նշանի, հաստատապես: Այստեղ, սակայն, շենք կարող, գեթ մի օրինակով, շքուցադրել Գ. Արզարյանին հատուկ այն եղանակը, որով նա փորձում է հիմնավորել իր տեսակետները: «Հայապատում» մեծարժեք աշխատության մեջ Ղ. Ալիշանը խոսում է Խոսրովի մասին երկու անգամ՝ էջ 50—51 և 64: Վերջին գեպրում Ղ. Ալիշանի խոսքը առնչվում է մեր պատմագիրների այն ցանկին, որ կազմել է Մխիթար Այրիվանեցին, ուստի բերենք այն. «...Ազաթանգեղոս. Զենոբ Ասորի. Փոստոս Բիւզանդ. Ղազար. Ներսէս. Սահակ. Կորիւն. Սայակայ. Խոսրով. Քոմայ վարդապետ. Մովսէս Խորենացի, Ղազար Փարպեցի...»¹²: Այս վկայության կապակցությամբ Ղ. Ալիշանը գրում է. «Իսկ Այրիվանեցւոյն Սահակ Կորեան և յետոյ Սահակայ Խոսրով սեռական հոլովով և անորոշ կիտադրութեան բաժանմամբ անուանքն, կարծեցրենեն թէ պէտք է իմանալ Պատմութիւն բառն այլ. և թէ ինչպէս Կորիւն՝ Ս. Մեսրովբայ վարքը գրած է, նոյնպէս գրած ըլլայ և Խոսրով ոմն Ս. Հայրապետին Սահակայ վարքը, որ հաւանական երևի... Ղեռնդ՝ ութերորդ դարու պատմիչն է՝ Արաբացոց գործոց. առաջ կամ ետև՝ անտարակոյս երևի Խոսրով անուամբ հին պատմիչ մի, և հավանօրէն Ս. Սահակայ վարքը գրող»¹³: 50-րդ էջում, Խոսրովի մասին խոսելիս, արդեն փաստարկած լինելով, որ նա «Պատմութիւն Սահակայ» գործի հեղինակն է, Ղ. Ալիշանը 64-րդ էջում այլևս հարկ չի համարել կրկնել իր փաստարկները: Գ. Արզարյանը կառչում է Ղ. Ալիշանի այս երկրորդ խոսքից և ուզում է հերքել նրան. «Մեծանուն բանասերը Խոսրովին համարում է «հավանօրէն Ս. Սահակի վարքը գրող», հիմնվելով Մխիթար Այրիվանեցու հետևյալ ցուցակի վրա... Ալիշանի կարծիքով «Սայակայ» բառի առջև

¹¹ «Արարատ», 1903, էջ 179, ծանոթ. 2. Ինչպես տեսանք, Գ. Արզարյանը (էջ 21) Բաղիշեցու ցուցակի մեզ հետաքրքրող մասը հայտարարում է «նորահայտ տեղեկություն», այսինքն՝ նոր միայն իր կողմից հայտնաբերված տեղեկություն: Այնինչ, այս «նորահայտ տեղեկությունը» սովորի քան 60 տարվա հնություն ունի: Ցուցակի հրատարակիչն արդեն հատուկ ուշադրություն է դարձրել ընկող տեղեկության վրա:

¹² Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 22—23:

¹³ Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 64:

եղել է «Պատմութիւն» բառը, որը հետազայում ընկել է: Այս ենթադրութեան համաձայն՝ հատվածը կկարդացվի այսպես. «Ներսէս, Սահակ, Կորիւն, Պատմութիւն Սայակայ, Խոսրով, Քոմայ վարդապետ»: Այսպիսի ընթերցումից հետո էլ «Սայակայ Պատմութիւն» չի առնչվի Խոսրովի հետ: Այն կարող է վերաբերել ավելի շուտ Կորյունին» (էջ 27—28, ծանոթ. 30): Գ. Աբգարյանը ձգտում է, ինչ գնով էլ լինի, ցույց տալ, որ Խոսրովը կապ չունի «Սահակի պատմութեան» հետ, որպեսզի նրան կարողանա կապել Սերեոսի Պատմութեանը, անտեսելով այն փաստերը, որ բերում է իր կողմից քննադատվող գիտնականը: Ահա ինչ է գրում Ղ. Ալիշանը 50-րդ էջում. «Յայտարարք (Հոռի Ը) ընդ զիստե և երեկի թարգմանիչս յիշեն զԽոսրով... բայց մեր խնդիրն իր Պատմիչ ըլլալն է, զոր և ի շարս պատմչաց յիշեն Կիրակոս և Մխիթար Այրիվանեցի յետինս յետ Կորեան գրէ (ըստ մեզի հասած ձեռագրի) Սահակայ Խոսրով, ուր պակասի բառ մի, և պիտի ըլլայ Պատմութիւն Ս. Սահակայ: Զայս գրած ըլլալն անտարակոյս է վասն զի Հայրն Ահարոն յԹ դառու յիշէ զայդ: Նաև յետին դառուց նոր Զուգայի ձեռագրաց Յանկի մի մէջ յայտնապէս գրուած է. «Խոսրովայ թարգմանչի Պատմութիւն Սերոյն Սահակայ»: Եւ Յակոբ Այուրեանց այսպէս կը գրէ. «Խոսրով Թարգմանիչ, որ է պատմութիւն Սերոյն Սահակայ Հայրապետին»¹⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, մեծ հայագետը հիմնավորապես փաստարկել է այն իրողութիւնը, որ Խոսրովը «Պատմութիւն Սահակայ» գործին հեղինակն է:

Խոսրովին Սերեոսի Պատմութեան հետ կապելու համար Գ. Աբգարյանը անպայման պետք է հերքեր Ղ. Ալիշանի բերած փաստերը: Բայց որովհետև Գ. Աբգարյանը չի կարողացել, ասենք նաև, որ շէր էլ կարող անել այդ, նա անտեսել է փաստերը: Այնինչ, մեր մատենագրութեան մեջ բավարարաչափ փաստեր կան թե այն մասին, որ եղել է «Պատմութիւն Սահակայ» կամ «Վարք Սահակայ» գործը, և թե այն մասին, որ դրա հեղինակը Խոսրով Թարգմանիչն է՝ մեկը Սահակի աշակերտներից¹⁵:

Թ դարի մեր մատենագիրներից մեկը՝ Ահարոն Վանանդեցին կամ Հայր Ահարոնը գրել է պատմական մի փոքրիկ աշխատութիւն՝ «Պատմութիւն սրբոյ նշանին Նունէի Վրաց տան առաջնորդի»: Գործի վերջում Հայր Ահարոնը խոսում է իր աղբյուրների մասին. «Իսկ ևս, Հայր Ահարոն, զարմն Ղևոնդ երիցու յիջաւանից զեղչէ, սպասաւոր Սրբոյ Խաչին, բազում աշխատութեամբ և խուզի: քննեալ ի բազում մատենից Հայոց և Վրաց յաղագս Սրբոյ Խաչին Մրծխիթայի, որ այժմ բնակեալ է յերկիրս մերում ի տեսչութենէ խաչելոյն Քրիստոսի, թէ ուստի՞ կամ որպէ՞ս առ մեզ լեալ է, և ստուգեալ հասեալ գտի յԱզաթանգեղայ պատմագրէ և ի վկայութենէ Շուշանկանն, ի Վարուց Սրբոյն Սա-

¹⁴ Ավելի վաղ Ղ. Ալիշանը գրել է. «Արդեօք գրե՞ց սա (Խորենացին—Խ. Ք.) յետոյ հրաշափառագոյն բան մը, ինչպէս արժանի էր, ի պատիւ իր մեծ հայրապետին, յայտնի չէ: Կարծուած է թէ և Տիրուկ Վանանդացի բահանայն՝ որ նուիրակ զացած էր ի Պարսա խնդրելով զՍ. Սահակ, գրած ըլլայ անոր վարքը.— անկի հաւանական է թէ Խոսրով թարգմանիչն այլ գրած է անոր վարքը: Սարկաւազ վարդապետ այլ ներքող մը գրած է ի պատիւ նորա: Այս գրուածներէն և ոչ մէկն հիմա ծանոթ են» (Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1920, էջ 313, ծանոթ. 1):

¹⁵ Այդ մասին մենք գրել ենք մի առանձին ուսումնասիրութիւն, որը տպագրվել է «Քաները Երևանի համալսարանի» հանդեսի 1967 թվականի № 2-ում: Մանրամասնութիւնների համար հղելով նշված հոդվածին, այստեղ կրկնենք միայն մի բանի փաստ:

հակայ և ի հզնաւորէն Անդրէասայ»¹⁶: Ինչպես տեսնում ենք, իր աղբյուրների շարքում Հայր Ահարոնը նշում է «Վարք Սահակայ», որը կարգացել է և որից օգտվել է իր Պատմութիւնը շարագրելիս: Տվյալ դեպքում մեզ համար ընդ-
գծելին այն է, որ նախքան թ դարը, ուրեմն՝ Վարդան Բաղիշեցուց շատ առաջ
գոյութիւն է ունեցել «Սահակի վարքը»:

«Սահակի Պատմութիւն» հեղինակի մասին ուղղակի վկայութիւնների
ենք հանդիպում մատենագիտական մի քանի ցանկերում: Ալիշանը, ինչպես
տեսանք, գրում է. «Նաև ետին դարուց Նոր Զուգայի Զեռագրաց ցուցակի մի
մեջ հայտնապես գրված է. «Խոսքովայ Թարգմանչի «Պատմութիւն Սրբոյն Սա-
հակայ»¹⁷: Ալիշանը նույնանման փաստ է բերել նաև «Ազգարարից»: Եվ իրոր,
Հակոբ Այուրջանի կողմից «Ազգարարում» հրատարակված մատենագիտական
ցանկում ևս կարգում ենք. «5. Խոսքով Թարգմանիչ, որ է Պատմութիւն Սրբոյն
Սահակայ հայրապետին»¹⁸:

Հատկապես նշելի են մեր Մատենադարանի № 2271 և 2220 ձեռագրերում
եղած մատենագիտական ցանկերը¹⁹: Այս ցանկերի կամ ցանկի հեղինակը
խիստ ստուգապատում անձ է: Բավական է հիշեցնել, որ Մաղաքիայի Պատ-
մութիւն իսկական հեղինակը պարզվեց նաև այս ցանկով²⁰: Ահա այս ցանկի
մեջ հետաքրքրող մասը. «Խոսքով ևս Թարգմանիչ, որ է Պատմութիւն Սրբոյն
Սահակայ հայրապետին»²¹:

Այսպիսով միանգամայն պարզ է, որ «Պատմութիւն Սահակայ» գործի
հեղինակը Խոսքով Թարգմանիչն է: Բազմաթիվ Խոսքովներից մեր մատենա-
գրութիւն մեջ երկուսն են հայտնի որպես Թարգմանիչ, երկուսն էլ և դարի
անձինք. «Թարգմանիչ» մակդիրն էլ իր հերթին մատնացույց է անում նրանց
ապրած ժամանակը:

Խոսքով Թարգմանիչներից մեկը Փարպեցու թղթում հիշատակվածն է:
Մյուս Խոսքովը հիշատակվում է ի շարս Սահակի և Մեսրոպի աշակերտնե-
րի²². «Որք էին երեւելիք ևս գլխաւորք յաշակերտաց նոցա այսորիկ. Սուրբն
Յովսէփ. և Սուրբն Ղեւոնդ երէցն որ ի Պարս վկայեցին. և Սուրբն Եղիշէ վար-
դապետ. և Մովսէս Խորենացին. և եղբայր Մովսէսի Մամբրէ վերծանող և
Եղնակ Կողբացին. և Ստեփանոս Ասողիկն. Խոսքով և Ղազար պատմագիր.

16 «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, էջ 520, հրատարակութիւն հ. ն. Ակինյանի:

Անդրեաս հզնավորը նույնպես և դարի հեղինակ է և մեկն էր Սահակ Պարթևի աշակերտ-
ներից: Հայր Ահարոնը Անդրեասի մասին գրում է. «Վանական ի Ղազարու վանաց, ի յերկրէն
Տարաւոյ... սնեալ առ սոս Սրբոյն Սահակայ»: Այս տեղեկութիւնը Ահարոնը բաղել է, հաւա-
նարար, հենց Անդրեասի գրութիւնից (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, էջ 515):

Ն. Ակինյանը կարծում է, որ Ահարոնի հիշատակած «Սահակի վարքը» Փարպեցու Պատմու-
թիւնն է. «Հազմանորեն Ղազար Փարպեցիդ Պատմութիւնը կակնարկվի, ուսկից բաղած կերևա
տեղեկութիւններ Հայաստանի աղետներու նկատմամբ» (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1947,
էջ 500):

17 Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, էջ 51:

18 «Ազգարար», 1795, էջ 188:

19 Այս ցանկերը և Հ. Այուրջանի հրատարակածը ծագում են, հավանաբար, նույն նախա-
շարժափարադրից կամ սրա խմբին պատկանող որևէ ձեռագրից:

20 Տե՛ս Հ. Ժամկոչյան, «Պատմութիւն վասն ազգին նկտողաց» երկի հեղինակը, Երևանի
պետական համալսարանի գիտական աշխատութիւններ, հատ. XXIII, Երևան, 1946, էջ 367—
388, հատկապես՝ էջ 382, ծանոթագրութիւն 4:

21 Հ. Անաչան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ա, Երևան, 1959, էջ LIV:

22 Հնարավոր է, որ այս երկու Խոսքովները միևնույն անձն են:

Արձան և Կորին, Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայն»²³, կամ՝ «Եւ առաքեցին (Սահակն .: Մեսրոպը—Խ. Ք.) յաշակերտաց իւրեանց յԱթէնս... Մովսէս, Դաւիթ, Մամբրէ, Եղիշէ, Եզնակ, Խոսրով և Ասողիկ...»²⁴:

Խոսրովի մասին տեղեկութիւնները չեն սպառնում ուշ շրջանի մատենագիտական այդ ցանկերով միայն: Խոսրովը, ինչպես ցույց տրվեց վերը, ծանոթ հեղինակ է նաև մեր պատմիչներին²⁵: Խոսրով Քարզմանիչը Սահակի ու միայն աշակերտն է եղել, այլև գործակիցը: Չեռագրերում հաճախ հանդիպում ենք այսպիսի վկայութեան. «Իսկ կանոն ջրարհնէիցն Ս. Բարսեղի է արարեալ յեօթներորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ յԵրուսաղէմ, զի անդ հանդիպեցաւ և Խոսրով Քարզմանիչն, երեք ի Հայս, որ երթեալ էր յԵրուսաղէմ հրամանաւ Ս. Սահակայ»²⁶: Ակնհերև է, որ Սահակի աշակերտ Խոսրով Քարզմանիչն ու նրա հրամանով Երուսաղեմից ջրօրհնեքի կանոնը բերած Խոսրով Քարզմանիչը, ինչպես և «Վարբ Սահակայ» գործի հեղինակ Խոսրովը նույն անձն է: Եվ շատ բնական է, որ Սահակի աշակերտը գրեց «Սահակի պատմութիւնը», ճիշտ այնպես, ինչպես Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտը գրեց «Մաշտոցի պատմութիւնը»:

Մատենագիտական այս ցանկերը, որոնցում Խոսրով Քարզմանիչը նշվում է որպես «Պատմութիւն Սահակայ» գործի հեղինակ, կազմվել են կամ ընդօրինակվել Վարդան Բաղիշեցու ժամանակաշրջանում, այլ կերպ՝ Բաղիշեցու ժամանակ էլ շատ լավ հայտնի էր, որ մենք ունեցել ենք (այդ ժամանակ և դրանից հետո էլ այդ գործը դեռ կար) «Պատմութիւն Սահակայ» և դրա հեղինակը Խոսրով Քարզմանիչն է: Արդ՝ № 2639 ձեռագրում, որի բովանդակութեան նկարագրութիւնը իր ցուցակում տվել է Բաղիշեցին, ինչպես տեսանք, կա նաև «Յառաջարան տեսչեան Սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայոց կաթողիկոսի...» տեսիլ, մեկնութիւն և այլն: Սա համապատասխանում է Փարսեցու Պատմութեան քննական հրատարակութեան էջ 19, տող 12 մինչև էջ 38-ի վերջը, և, ուրեմն, այլ բան չէ, քան «Սահակի պատմութիւն»: Բացի դրանից ձեռագրում, այս գործը դրադեցնող թերթերի ստորին լուսանցքներում, երեք անգամ (թ. 270թ—271ա, 272թ—273ա, 274թ—275ա) նույն գրչի ձեռքով գրված է՝ «Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ»: Հնարավոր է, որ բաղմաթիվ ձեռագրերում և Փարսեցու Պատմութիւնից առանձին հանդիպող այս գործը մասն է (կամ համառոտութիւնը) հինգերորդ դարում գրված այն «Սահակի պատմութեան», որից բառ առ բառ բաղել է Փարսեցին, և դրանով է բացատրվում այս գործի ու Փար-

23 Հ. Տաշյան, Յուցակ ձեռագրաց..., էջ 60:

24 Անդ, էջ 76: Տե՛ս նաև Հ. Քովնյան, Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962, էջ 190, 350 և այլն: Վերը բերված և նման մի շարք այլ ցանկերում հիշատակված Ասողիկը, ինչպես ցույց են տալիս ոչ սակավաթիվ այլ փաստեր ևս, հակառակ հայագիտութեան մեջ վաղուց արդեն արտահայտված և վերջերս առանձին եռանդով Գ. Արզարյանի կողմից կրկնված կարծիքին, ժ—ժԱ դարի պատմիչ Ասողիկը չէ՛ Ըստ այդմ, Սերեոսի Պատմութեան Գ գլխում վկայակոչված Ասողիկը ևս «Տիեզերական պատմութեան» հայտնի հեղինակը չէ, այլ Ե դարի մատենագիր: Այս հարցին կանգրադառնանք առանձին:

25 Տե՛ս, օրինակ, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 6—7, Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 22—23:

26 Հ. Քովնյան, Յուցակ ձեռագրաց..., էջ 340: Տե՛ս նաև Ն. Պողարյան, Մայր Յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբյանց, հատ. Ե, Երուսաղեմ, 1960, էջ 238 և այլուր:

ույեցու Պատմութեան համապատասխան հատվածի բառացի նույնութիւնը²⁷: Բայց, առայժմ, նույնքան էլ հավանական է, որ այս գործը քաղվածք է Փարսուցու Պատմութեանից և հետագայում է շրջանառութեան մեջ գրվել որպէս առանձին միավոր: Ինքնին շատ կարևոր այս հարցերը ներկա դեպքում նշանակութեան չունեն: Քննվող հարցի տեսանկյունից կարևորն այն է, որ Բաղիշեցու նկարագրած № 2639 ձեռագրում կա մի գործ, որը Բաղիշեցու և նրա աշակերտների համոզմամբ «Սահակի պատմութեանն» է: Արդ, մի կողմից № 2639 ձեռագրում կա մի գործ, որը Բաղիշեցին և նրա աշակերտները համարում են «Սահակի պատմութեան», մյուս կողմից Բաղիշեցու ժամանակ էլ շատ լավ հայտնի էր, որ «Սահակի պատմութեան» հեղինակը Խոսրովն է: Արեմն, մենք բոլոր հիմքերն ունենք ասելու, որ Բաղիշեցին իր ցուցակի Խոսրովին համարել է № 2639 ձեռագրում եղած «Սահակի պատմութեան» հեղինակ:

Այս կապակցութեամբ ուշադրով է նաև մեր մատենագրութեան խորը գիտակ դոկտ. Աս. Մնացականյանի կարծիքը, որը նա հայտնել է Մատենագարանում մեր այս աշխատութեան քննարկման ժամանակ և որը բերում ենք նրա թույլտվութեամբ: Բաղիշեցու ցուցակի Խոսրովը պետք է կապվի № 2639 ձեռագրում եղած վերջին գործի՝ Սերեոսի Պատմութեան հետ: Պատմութեանը շատ կարևոր երկ է և չէր կարող դուրս մնալ ցուցակից: Քանի որ Պատմութեանը № 2639 ձեռագրում չունի ոչ վերնագիր և ոչ հեղինակի անուն, ապա այն պետք է արտահայտվեր ցուցակում ըստ բովանդակութեան, ինչպէս առհասարակ վարվում են նման դեպքերում: Ընթերցելով Պատմութեանը, Բաղիշեցին տեսել է գրքի հենց առաջին գլուխներից մեկի վերնագիրը՝ «Մատենան ժամանակեան, պատմութիւնն թագաւորական, վէպ արիական, վանումն տիեզերական, հէն սասանական՝ յԱպրուէզն Խոսրովեան»: Ըստ այս վերնագրի, հետագա շարադրանքը կոչվում է «Խոսրովի պատմութեան»: Այս վերնագրի համաձայն էլ Բաղիշեցին իր ցուցակում այդ գործը գրանցել է որպէս «Պատմութիւն Խոսրովու»: Աս. Մնացականյանի այս բացատրութեան համաձայն, «Պատմութիւն Խոսրովու» նշանակում է ոչ թէ Պատմութեան գրված Խոսրովի կողմից, այլ Պատմութեան գրված Խոսրովի մասին: Թող որ այդպէս: Ամեն պարագային պարզ է մի բան. Բաղիշեցու ցուցակի Խոսրովը, որպէս հեղինակ, կապ չունի քննվող Պատմութեան հետ:

Ցուցակի Խոսրովին, որպէս հեղինակ, քննվող Պատմութեան հետ մի կերպ կապելու ճիգերից Գ. Արզարչանին ազատելու համար կարող ենք, նույնիսկ, քնդունել նրան խիստ ձեռնառու այսպիսի վիճակ: Դիցուք, Բաղիշեցին ոչ թէ ցուցակում, այլ № 2639 ձեռագրի մեկ հետաքրքրող գործի վրա գրած լինէր «Պատմութիւն Խոսրովու»: Նույնիսկ այս դեպքում էլ չէր կարելի վճռականապէս պնդել, թէ Խոսրովը այդ գործի հեղինակ է, որովհետև «Պատմութիւն Խոսրովու» արտահայտութիւնը հավասարապէս նշանակում է նաև Պատմութեան գրված Խոսրովի մասին և ոչ թէ միայն՝ Պատմութեան գրված Խոսրովի կողմից:

27 Ն. Ակինյանը նույնիսկ համոզված է, որ Պատմութեան Ա գրվագը Փարսուցու գրչին չի պատկանում: Ա գրվագի հեղինակ լաւ համարում է այն Խոսրովին, որին Գ. Արզարչանը վերագրում է Սերեոսի Պատմութեանը:

ՍԵՔԵՆՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Որ վիճելի Պատմության հեղինակը խոսքովը չէ, փաստ է, բայց դա, իհարկե, չի կարող դժո ապացույց լինել, թե այդ Պատմության հեղինակը, իրոք, Սերեոսն է: Գ. Արզարյանը, սխալվելով խոսքովի հարցում, գուցե, այնուամենայնիվ, ճիշտ է նրանում, որ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը, իրականում, Սերեոսինը չէ: Ծանոթանանք, ուրեմն, այս կապակցությամբ Գ. Արզարյանի դատողություններին ու փաստարկներին:

1. Շատ շին Գ. Արզարյանի փաստարկները, թեև ապացույցների արժեքը նրանց քանակի մեջ չէ: Գրանցից հիմնականն ու ամենազլխավորն այն է, որ Սերեոսի Պատմության վերնագիրը՝ «Պատմութիւն ի Հերակլին» չի համապատասխանում ներկա Պատմության բովանդակությանը: Մյուս փաստարկներին մի մասն էլ բխում է հենց այս կետից: Նորություն չէ այս փաստարկը, բանասերները գրել են այդ մասին Գ. Արզարյանից շատ առաջ: Բայց, այն դեպքում, երբ մեծանուն հայագետներ Հ. Գաթրճյանը, Ն. Ակինյանը, Ստ. Մալխասյանցը և այլք, նշելով հանդերձ Պատմության ու նրա վերնագրի «հակասությունը», ամենևին չեն կասկածել, որ այն Սերեոսի գործն է, Գ. Արզարյանը ոչ միայն կասկածում է, այլև ժխտում է այն: Ակադ. Ստ. Մալխասյանցն, օրինակ, գրում է. «Հերակլ անունը չէ համապատասխանում Պատմության բովանդակությանը», այս գրքի 40 զուխներից միայն 10-ն է վերաբերում Հերակլին²⁸: Այստեղից Ստ. Մալխասյանցը եզրակացնում է. «Հերակլի անունը գրքի վերնագրում՝ սքողում է Սերեոսի գրվածքի բուն էությունը... ուստի ընտրեցինք «Սերեոսի կախկոպոսի պատմութիւն» վերնագիրը»²⁹: Նույն փաստից Գ. Արզարյանը եզրակացնում է, որ ներկա Պատմությունը Սերեոսի գրած Պատմությունը չէ: Ծանոթանանք այս հիմնական ապացույցից բխող մյուս երկու փաստարկներին ևս:

2. Արզարյանը գրում է. «Քյուրիմացարար Սերեոսին վերագրված այս երկի հեղինակը սովորություն ունի երբեմն ճարտասանական դարձվածքներով սկսել իր Պատմության որևէ նոր գլուխ: Այդպես է նա վարվել Ը, ԻԸ, Խ, ԽԳ, ԽԾ, ԽԷ և այլ գլուխներ սկսելիս: Խոսքով Ապրվելի մուտքը Պատմության մեջ նշանավորված է գրեթե շափածո մի նախերգանքով: Այս պայմաններում, եթե բննարկվող երկը իրոք «Հերակլի պատմությունը» լիներ, բնականաբար Պատմության գլխավոր հերոսի՝ Հերակլի մուտքը նույնպես կնախատարաստվեր ինչ-որ մի ձևով: Այնինչ Հերակլը ներկա «Սերեոսի Պատմության» մեջ մուտք է գործում հարևանցիորեն» (էջ 18): Շատ մանր ու խախուտ հիմք է սա, որպեսզի հնարավոր լինի կառուցել դրա վրա այնպիսի մի ծանր շենք, ինչպիսին երկի հեղինակի հարցն է: Ծանոթանանք ճարտասանական այն դարձվածքներին, որոնցով սկսվում են քաղվածքում նշված գլուխները: Գլուխ ԻԸ, «Իսկ արդ՝ զի՛նչ ևս զՍտատ խոսխոտունույ ասացից և զմիւսանդամ զապստամբութիւնն»³⁰, գլուխ Խ. «ԶԱրրաճամեանն ճառեցից զզաւակէ, ոչ զաղատէն, այլ զայն՝ որ յաղախնոյն ծնեալ...»³¹ գլուխ ԽԾ. «Ճառեցից զարձեալ գրուցելով

28 ՍԵՊ, էջ 12:

29 ԱՆՊ, էջ 2է:

30 ՍԵՊ, էջ 70:

31 ԱՆՊ, էջ 105:

զրանս ըստ շարիս հասելոյ ի վերայ մեր ժամանակի...»³². զլուխ Խէ. «Արդ՝ ա- սացից փոքր մի ի շատէ վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսեսի»³³: Մինք բաց խողեցինք Ը և ԽԳ³⁴ զլուխները: Ը զլուխը, իրոք, սկսվում է գրեթ շափածո մի նախորդանքով՝ նվիրված Խոսրով Ապրվեղին: Այդուհանդերձ, չի կարելի ասել, թե Հերակլի մուտքը Պատմության մեջ ինչ-որ ձևով նախապատրաստված չէ: Հերակլի մուտքը ազդարարված է յուրովի և որոշակիորեն: Պատմության ԼԹ զլուխը, որով, ըստ էության, սկսվում է Հերակլի գործերի նկարագրությունը, սկսվում է այսպես. «Խոսրով ԻԹ, Երակղոս զառաջինն»³⁵: Պատմության ոչ մի զլուխ, որտեղ որևէ թագավորի գործունեության մասին խոսք է բացվում ա- ռաջին անգամ, չի սկսվում այսպես: Հեղինակը շատ ցայտուն ձևով հայտա- բարում է, որ սկսում է պատմել Հերակլի մասին: Ուրեմն, Հերակլը ներկա «Սերեոսի Պատմության» մեջ մուտք է գործում ոչ հարևանցիորեն: Ճիշտ է, այդ մուտքը այնպես ճոխ չէ, ինչպես Խոսրովինը, բայց դա արդեն ուրիշ հարց է:

3. Վիճարկվող Պատմության հեղինակը գրքի Ը զլխում ասում է, որ ինքը նկարագրելու է Պերոզ, Որմիզդ, Խոսրով, Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Կավատ թագավորների ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունները, ինչպես նաև արարական նվաճումները: Այս փաստից Գ. Արզարյանը եզրակացնում է. «Պե- րոզից մինչև իսմայելցիների արշավանքներն ընկած ժամանակամիջոցն ընդ- գրկում է պարսիկ և հույն մոտ 15 թագավորների երկուհարյուրամյա տիրա- պետության պատմություն: Այսպիսի ընդհանուր բովանդակություն ունեցող Պատմությունը, անշուշտ, չէր կարող կոչվել ոչ Հերակլի, ոչ էլ Խոսրովի անու- նով» (էջ 18): Այս եզրակացությունը մերժելի է նույնքան, որքան որ կտրուկ է: Պատմությունը կարող էր չկոչվել ոչ Հերակլի և ոչ էլ Խոսրովի անունով, բայց կարող էր կոչվել թե երկուսի անունով միասին վերցրած և թե նրանցից մեկի անունով առանձին, թեկուզ այն պատճառով, որ Պատմության կենտրո- նական դեմքերը, զլխավոր դերակատարները, այնուամենայնիվ, Խոսրովն ու Հերակլն են, բայց թողնենք սա:

Ինչպես տեսնում ենք, Գ. Արզարյանի զլխավոր փաստարկն այն է, որ Պատմության վերնագիրն ու բովանդակությունը չեն համապատասխանում իրար, ընդ որում անվերապահորեն ելակետ է ընդունվում այն միտքը, որ Սե- բեոսի գրքի վերնագիրը անպայման եղել է «Պատմութիւն ի Հերակլին»: Ընդու- նենք, ի նպաստ Գ. Արզարյանի տեսակետի, որ մեր մատենագիրների ու մա- տենագիտական ցանկերից մի քանիսի հաղորդումը գրքի վերնագրի մասին ճիշտ է, և այն, իրոք, կոչվել է «Պատմութիւն ի Հերակլին»: Բայց մի՞թե դա իրավունք է տալիս ծայրահեղորեն նեղ ու տառացի համապատասխանություն

32 Անդ, էջ 137:

33 Անդ, էջ 143:

34 ԽԳ զլուխն ամբողջովին Հայոց Գավանության թուղթն է, որ ընդունել էր մեր եպիսկոպոս- ների ու նախարարների ժողովը Ներսես կաթողիկոսի և Թեոդորոս Ռշտունու զլխավորությամբ և պետք է ուղարկվեր Հունաց Կոստանդ կայսրին: Պաշտոնական այս փաստաթղթի սկզբում, տե- քստից առաջ կարդում ենք. «Աղաչեմ գթեզ, ընթերցի՛ր՝ որ զքրիստոնէական հաւատն ունիս, աստուածաւէր»: Կարծում ենք, որ ճիշտ չէ այս տողերը համարել Պատմության հեղինակի խոսք և զլուխն սկսող ճարտասանական դարձվածք: Սա Պատմության ձեռագրերից մեկի լուսանց- բում գրված դիմումն է ընթերցողին, որ հետագայում անցել է բնագրի մեջ: Մեր գրիչները ձեռագրի լուսանցքներում երբեմն նման նշումներ անելու սովորություն ունեն: Թվում է, որ Գատմության ազագա հրատարակության ժամանակ այդ տողերը պետք է հանվեն բնագրից:

35 Անդ, էջ 79:

տեսնել զրբի վերնագրի ու բովանդակության միջև և այնպես պատկերացնել, թե հեղինակը կարող էր կամ պետք է պատմեր միայն ու միայն Հերակլի և սրտահեռ առնչվող իրադարձությունների մասին: Հերակլին նվիրված Պատմությունը կարող էր սկսվել նաև նրան նախորդող դեմքերի ու դեպքերի նկարագրությամբ հենց թեկուզ այն պատճառով, որ նախապատրաստվեր Հերակլի մուտքը Պատմության մեջ, նախապատրաստվե՞ր ոչ թե կամ ոչ միայն նախապատրաստվե՞ր, այլ բուն պատմության ընթացքով: Իսկ թե որքան հեռվից պետք է սկսեր Պատմության հեղինակը, դա մի հարց է, որ չի կարող ենթակա լինել բանասերների որոշմանը: Պերոզը «Հերակլի պատմության» համար Գ. Աբգարյանին կարող է թվալ շատ հեռավոր սկզբնակետ, բայց հեռավորի վերաբերյալ Սերեոսը կարող էր ունենալ միանգամայն այլ պատկերացումներ: Եթե նույնիսկ ընդունելու էլ լինենք, որ զրբի վերնագիրը՝ «Պատմութիւն ի Հերակլին» գրել է ինքը՝ Սերեոսը, ապա միթե՞ կարելի է լրջորեն ենթադրել, թե Պատմության հեղինակը ծայրահեղ խստություններ ինքն իրեն կաշկանդելու էր վերնագրով և չէր շեղվելու դրանից ոչ աջ, ոչ ձախ: Հեղինակը որքան շեղվեր վերնագրում նշված կետից աջ ու ձախ, այնքան նվազ էր երևալու գլխավոր հերոսին գրքում հատկացված ծավալը: Բայց, դա արդեն վկայում է հեղինակի ստեղծագործական թուշքի մասին և բնավ չի կարող ապացույց լինել, թե տվյալ գործի հեղինակը տվյալ անձը չէ:

Վերնագրից, իհարկե, կարելի է պատկերացում կազմել զրբի բովանդակության մասին, բայց անթույլատրելի է այդ հիման վրա, մանավանդ միջնադարյան երկի վերնագրի հիմա վրա, անել շատ հեռու գնացող և կտրուկ եզրակացություններ գործի ամբողջ բովանդակության վերաբերյալ: Մեր այս միտքը բացատրելու համար բերենք մեր տրամադրության տակ հղած բազմաթիվ ցայտուն փաստերից երկուսը:

Գիտությանը վաղուց հայտնի է հույն հեղինակ Ագաթիասը (+582): Նա Հուստինիանոսի ժամանակակիցն էր և գրել է պատմական մի աշխատություն՝ «Հուստինիանոսի թագավորելու մասին»: Դատելով վերնագրից, այդ գործը պետք է պատմեր այն մասին, թե ինչպես է կայսր դառել Հուստինիանոսը, ինչպես է կառավարել աշխարհը, ինչ գործեր է արել, երբ է մահացել և այլն: Մի խոսքով ակնկալվում է, որ պատմությունը պետք է պատվեր նրա շուրջը: Այնինչ, այս Պատմությունը ծայրից-ծայր նվիրված է բյուզանդական ժողովրդի մեջ գտնվող հայազգի մեծ զորավար Ներսեսի պատերազմներին արևմուտքում՝ զերմանական ցեղերի դեմ և հույների մղած պատերազմներին արևմելքում՝ պարսիկների դեմ: Սերեոսի Պատմության մեջ Հերակլին նվիրված է 10 գլուխ: Այս գրքում գոնե մի գլուխ էլ չի նվիրված Հուստինիանոսին: Սրա անունն ամբողջ գրքում հիշատակված է մի քանի անգամ, այն էլ հարևանցիորեն, ի միջի այլոց: Ագաթիասի Պատմությունը, այսպիսով, շատ ցայտուն օրինակ է զրբի վերնագրի և բովանդակության հակասության: Բայց եթե մեկն այդ հիման վրա ասեր, թե Ագաթիասը գրել է Հուստինիանոսի թագավորելու մասին, այս գրքում, սակայն, պատմվում է Ներսեսի և այլոց պատերազմների մասին, հետևապես այս գիրքը Ագաթիասի Պատմությունը չէ, ապա այդ տեսակետը, պարզապես, դարձանք կառաջացներ:

Մի օրինակ ևս: Ուխտանեսն իր Պատմության առաջաբանում այսպես է ներկայացնում իր գործի բովանդակությունը. «Կարգել մի ըստ միոջէ ըստ իւրաքանչիւր խորհրդոյ. նախ՝ զթիւ թագաւորացն և զհայրապետացն մերոց,

և զբաժանումն Վրաց ի Հայոց միարանութենէ. և յետ այնորիկ զմկրտութիւն ազգին՝ որ Մաղն կոչի»³⁶: Ըստ այսմ՝ Ուխտանեսի Պատմութիւնը կազմված է երեք մասից. 1. մեր թագավորներն ու կաթողիկոսները, 2. վրաց եկեղեցու բաժանումը մեր եկեղեցուց, 3. ծաղերի մկրտութիւնը:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ են հաղորդում Ուխտանեսի Պատմութեան մասին մեր մատենագիրներն ու մատենագիտական ցանկերը: Կիրակոս Գանձակեցին, թվարկելով մեր պատմագիրներին, գրում է. «Եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայի, որ գրեաց զբաժանումն Վրաց ի Հայոց ի ձեռն Կիրիոնի»³⁷: Այնուհետև համառոտաբար վերաշարադրելով հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմութիւնը՝ Գանձակեցին ավելացնում է. «Զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս, զի նա զամենայն լիով գրեաց...»³⁸: Ըստ Գանձակեցու, ուրեմն, Ուխտանեսը գրել է միայն ու միայն եկեղեցիների բաժանման պատմութիւնը:

Հայ պատմագիրների ցանկ՝ ըստ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 126 ձեռագրի. «Ուխտանէս եպիսկոպոս, որ զՎրաց բախումն գրեաց»³⁹:

Հայ պատմագիրների ցանկ՝ ըստ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 2271 և 2220 ձեռագրերի. «Ուխտանէս, որ է Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց»⁴⁰: Համաձայն այս ցանկերի, Ուխտանեսը գրել է դարձյալ եկեղեցիների բաժանման պատմութիւնը միայն:

Ինչպես հայտնի է, Ուխտանեսի Պատմութիւնը ծանոթ է մեզ մեկ հիմնական ձեռագրով, այն էլ սլակասավոր: Պատմութեան երկրորդ մասը թերի է, իսկ երրորդը ամենևին չկա: Բայց պատկերացնենք, որ մեզ հասած չիւներ Պատմութեան սկիզբը՝ գործի խորագիրն ու Ուխտանեսի առաջարանը, որտեղ, ինչպես տեսանք, հեղինակը հայտնում է, որ իր աշխատութիւնը կազմված է երեք մասից, այդ թվում մեր թագավորների ու հայրապետների պատմութիւնը և ծաղերի դարձի պատմութիւնը: Ծանոթանալով անխորագիր այդ ձեռագրին, բանասերը կասեր. ձեռագրում կա Ուխտանեսի Պատմութիւնը, բացի դրանից կան նաև երկու ուրիշ գործեր. մեկը՝ համառոտագույն պատմութիւն հայ, պարթև, հույն և այլ թագավորների, մյուսը՝ ծաղ կոչվող ժողովրդի կողմից բրիստոնեութիւն ընդունելու պատմութիւնը: Այս երկու գործերի հեղինակն անհայտ է: Իսկ եթե մեկը փորձեր ասել, թե այդ երկու գործերը ևս պատկանում են Ուխտանեսի գրչին, ապա նրան կառարկեին և թերևս գիրք էլ կգրեին մոտավորապես այսպիսի բովանդակութեամբ. մեր պատմիչներն ու մատենագիտական ցանկերի հեղինակները հաղորդում են, որ Ուխտանեսի գործի վերնագիրն է «Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց», սա անկասկած է, հետևապես Ուխտանեսը գրել է միայն հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմութիւնը, ոչ ավել, ոչ պակաս: Թագավորների և ծաղերի դարձի պատմութիւնը ոչ մի կապ չունի հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմու-

36 Ուխտանէս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 14:

37 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 7: Տե՛ս նաև Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն Սիւնեաց նահանգին:

38 Անդ, էջ 46:

39 Տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ա, Երևան, 1959, էջ LI:

40 Անդ, էջ LIV: Հայ պատմագիրների այն ցանկերը, որոնցում Ուխտանեսի անունն է միայն հիշատակված, առանց գործի, անտեսում ենք:

թյան հետ, հետևապես առաջին երկու դործերը Ուխտանեսը չի գրել և այլն այս ձևով: Իսկ թե ինչ արդյունքի կհասնեն այս բանասերը, ավելի քան պարզ է:

Այս օրինակը, որ միակը չէ, մի քանի կարևոր հետևությունների հիմք է տալիս: Առաջին, մեր պատմիչներն ու մատենագիտական ցանկերի հեղինակները միշտ չէ, որ հաղորդում են երկի ճիշտ, իրական վերնագիրը, այն վերնագիրը, որը գրել է ինքը՝ երկի հեղինակը: Պատմիչներն այս հարցում ինչ-որ շափով իրենց ազատ են զգացել և որևէ երկի վերնագիրը երբեմն հաղորդել են տվյալ երկի կարևոր հատվածներից մեկի բովանդակության հիման վրա, ըստ աչմի, թե որ հատվածն են իրենք ավելի էական համարել, կամ որ հատվածն է նորություն եղել մյուս պատմագիրների համեմատությամբ և այլն:

Երկրորդ, միջնագրայան պատմագրական որևէ երկի այն վերնագրի հիման վրա, որ հաղորդում են մյուս պատմիչները, վերը նշված պատճառով, չի կարելի անել շատ հեռու գնացող ու կտրուկ եզրակացություններ այդ դործի ամբողջ բովանդակության վերաբերյալ:

Ի վերջո, «Պատմութիւն ի Հերակլն» վերնագիրը կարող էր դրած լինել ոչ Սերեոսը: Այդ վերնագիրը գրքին կարող էին տված լինել հետագա մատենագիրները: Ուրեմն, բավական է թեկուղ այս ենթադրությունը և Գ. Արզարյանի ամբողջ կառույցը փլվում է, որովհետև այս դեպքում վերանում է վերնագրի և բովանդակության կարծեցյալ հակասությունը:

Վիճարկվող Պատմության նկատմամբ Սերեոսի հեղինակային իրավունքը հաստատող դրական փաստեր մենք կրեբենք քիչ հետո, այժմ շարունակենք ծանոթանալ Գ. Արզարյանի փաստարկներին:

4. Գ. Արզարյան. «Ուխտանեսը, օրինակ, Սմբատ Բագրատունու մասին գրում է. «Բազում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս՝ որպէս ցուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակլի»: Ներկա «Հերակլի Պատմությունում» հիշատակություն չկա Սմբատի՝ Հայաստանում և Հունաստանում վարած բազում պատերազմների մասին: Այստեղ Սմբատը մասնակից է միայն պարսկական ներքին պատերազմներին» (էջ 19. ընդգծումը Գ. Արզարյանինն է): Սա առաջին և միակ քիչ թե շատ լուրջ փաստարկն է, որ բերում է Գ. Արզարյանը, բայց և այնպես դրանից չի բխում անվերապահ այն եզրակացությունը, որ արել է նա: Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է. «Ենորովայ հաստատեալ ի թագաւորութիւնն Պարսից՝ աստանօր Սմբատ քաջ Ինգրատունի բազում և անհնարին մարտս յարգարէր ընդդէմ բոլոր քշնամեաց նորա. և արիարաւ մրցմամբ վանեալ վառնգեալ զրնաւ հակառակորդս նորա՝ յստին նման կացուցանէր...»⁴¹: Ուշադրություն դարձնենք բառերի ու դարձվածքների այն նմանության վրա, որ կա այս երկու մատենագիրներից բերված քաղվածքներում.

Դրասխանակերտցի

Ուխտանես

...Բազում մարտս....
վանեալ վառնգեալ...

...Բազում պատերազմունս
վանեալ և վառնեալ...

Նշենք նաև, որ Դրասխանակերտցու «ընդդէմ բոլոր թշնամեաց նորա» արտահայտությունն ըստ էության հավասար է Ուխտանեսի «Ի Հայս, ի Յոյնս

41 Յովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայցոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 69:

և ի Պարսիկս» արտահայտությանը, որովհետև Սմբատը խոսքովի բոլոր թըշնամիների դեմ պատերազմները մղելու էր սովորաբար կամ Հայաստանում, կամ Հունաստանում և կամ Պարսկաստանում:

Բառերի ու դարձվածքների այս նմանությունը թեև հիմք է տալիս, բայց մենք չենք ուզում ենթադրել, թե Ուխտանեսը ծանոթ լինելով հանդերձ Սերեոսի «Հերակլի Պատմությանը», վերոհիշյալ տեղեկությունը քաղել է Գրասխանակերացուց: Կարելի է անել մի ենթադրություն ևս՝ այն, որ և՛ Գրասխանակերացին, և՛ Ուխտանեսը Սմբատի մղած այս պատերազմների մասին տեղեկությունը քաղել են մի երրորդ աղբյուրից: Հավանական է նաև հետևյալ ենթադրությունը. Գրասխանակերացուց բերված տողերը և դրանց հաջորդող ամբողջ հատվածը քաղված է Սերեոսի Պատմությունից: Նկատի ունենալով այդ, ինչպես և Ուխտանեսի հաղորդումը, կարելի է ընդունել, որ Սերեոսի «Հերակլի պատմությունում» խոսք է եղել Սմբատի մղած բազում պատերազմների մասին ընդդեմ խոսքովի բոլոր թշնամիների: Այս պարագայում նման տեղեկության բացակայությունը Սերեոսի ներկա Պատմության մեջ կարող է բացատրվել ոչ անպայման նրանով, թե դա Սերեոսի իրական Պատմությունը չէ, այլ թեկուզ հետևյալով: Հայտնի է, որ Սերեոսի իրական Պատմությունը մեղ է հասել թերի վիճակում: Պատմության մեջ տեղ-տեղ էջեր են պակաս: Շատ հավանական է, որ կորել է նաև այն էջը (կամ էջերը, հավանաբար առանձին զուխ կազմող), որտեղ պատմվել է Սմբատի մյուս պատերազմների մասին:

Գ. Արզարյանը նորից վկայակոչում է Ուխտանեսին. վերջինս «Սմբատի մասին հայտնում է նաև հետևյալ տեղեկությունը, որը դարձյալ բացակայում է ներկա Սերեոսից. «Եւ Սմբատն՝ զորմէ ասացաք, թէ մարզպան էր Հայոց» (էջ 19): Որ Ուխտանեսը հայտնում է այդ տեղեկությունը, ճիշտ է, բայց Գ. Արզարյանը թյուրիմացության մեջ է գցում ընթերցողին, այնպես ներկայացնելով, թե իբր Ուխտանեսն այդ տեղեկությունը հայտնում է դարձյալ հիմնվելով Սերեոսի կամ «Հերակլի պատմության» վրա: Այնինչ, Ուխտանեսը հաղորդելով Սմբատի Հայոց մարզպան լինելու մասին, չի վկայակոչում ոչ մի հեղինակ, ոչ մի աղբյուր: Ուխտանեսը «Հերակլի պատմությունը» վկայակոչում է միայն մի անգամ, իր գործի երկրորդ հատվածի 56-րդ էջում, մինչդեռ այս տեղեկությունը նա հայտնում է 17-րդ էջում⁴²: Եթե Ուխտանեսն ասեր, որ Սմբատի մասին այդ

⁴² Ի դեպ՝ Ուխտանեսի այս հաղորդման մասին. «Եւ Սմբատն՝ զորմէ ասացաք թէ՛ մարզպան էր Հայոց» (էջ 17): Ինչպես տեսնում ենք, Ուխտանեսը գրում է, որ արդեն մի անգամ ասել է, թե Սմբատը մարզպան էր Հայոց: Այդ տողից առաջ Ուխտանեսը միայն մի անգամ է խոսել Սմբատի մասին և ահա թե ինչ է գրել. «Ի ժամանակս թագաւորութեանն Հոռմայեցոց Մուրկայ, և ի բռնակալութեան Պարսից եւթնատաներորդ ամի Ապրուէլ խոսրովու արքայից արքայի, և ի տերութեանն Տիան Սմբատայ Վրկան Մարզպանի Հայոց մեծաց՝ եկաց յաթոռ Հայրապետութեան Հայոց՝ Արրահամ» (էջ 3, 2-րդ հատված, սկզբի տողերը), Պայմանականորեն այս վկայությունը նշենք 1 համարով, իսկ 17-րդ էջինը՝ 11: Առաջին և երկրորդ վկայությունների միջև հակասություն կա: Երկրորդ վկայության մեջ Ուխտանեսը շատ պարզ ասում է, որ Սմբատը Հայոց մարզպան էր և հզում է այս առաջին վկայությանը, որտեղ նույնպես պետք է ասած լիներ (զորմէ ասացաք), թե Սմբատը Հայոց մարզպան էր: Այնինչ առաջին վկայության մեջ Ուխտանեսն ասում է, որ Սմբատը Վրկանի մարզպան էր: «Ի տերութեանն Տիան Սմբատայ Վրկան մարզպանի Հայոց մեծաց» նախադասությունը չի կարելի հասկանալ այլ կերպ: Նախադասությունը բերականորեն թեև հստակ չի ձևակերպված, բայց եթե թարգմանենք աշխարհաբարի՝ կստացվի այսպես. «Հայոց մեծերից տեր Սմբատի՝ Վրկանի մարզպանի տիրության (իշխանության) ժամանակ»: Այս ընթերցումը հաստատվում է Ուխտանեսի Պատմության ամբողջ երկրորդ հատվածով: Բազմ 3-րդ և 17-րդ էջերից, Ուխտանեսը Սմբատի մասին խոսում է այս հատվածի նաև հետևյալ էջն-

տեղեկությունը բազում է Սերեոսից կամ «Հերակլի Պատմությունից», այն ժամանակ միայն Գ. Արզարյանը իրավունք կունենար այդ օգտագործելու որպես փաստ ի նպաստ իր տեսակետի: Իսկ երբ Ուխտանեսը Սմբատի մարզպանության մասին խոսում է հենվելով «Հերակլի Պատմության» վրա, նա ասում է, համաձայն այդ Պատմության, որ Սմբատը Վրկանի մարզպան է. «Գրեմ քեզ այժմ՝ որ յաղագաս մերոյս Սմբատալ... որ լիալ մարզպան Վրկան իշխանութեանն ի հրամանէ Ապրուէզ-Խոսրովու արքայից արքային Պարսից, յաշխարհակալութեանն Մուրկայ Յունաց թագաւորի. որ բազում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս՝ որպէս ուսուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակլի» (էջ 56):

5. Գ. Արզարյանը շարունակում է. «Միջնադարյան ոչ մի մատենագրական հուշարձանում չի պահպանվել որևէ տեղեկություն, որից երևար, որ այժմ Սերեոսին վերագրվող երկը միջնադարում նույնպես դիտվել է որպես Սերեոսի գործ: Ընդհակառակը, մի շարք պատմիչներ—Ք. Արծրունի, Ստ. Ասողիկ, Հովհ. Դրասխանակերտցի, Վ. Արևելցի և այլք—երբեմն բառացի մեջբերումներ են կատարում Սերեոսին վերագրվող երկից, բայց նրանցից ոչ մեկը, բացի Ասողիկից, չի նշում Սերեոսի անունը» (էջ 19—20):

Գ. Արզարյանը ճիշտ չէ: Միջնադարյան մի քանի մատենագրական հուշարձաններում պահպանվել են մի շարք արժեքավոր տվյալներ, որոնցից շատ պարզ երևում է, որ այժմ Սերեոսին վերագրվող երկը միջնադարում նույնպես դիտվել է որպես Սերեոսի գործ: Որ Գ. Արզարյանի թվարկած հեղինակները, Ասողիկից բացի, չեն նշում Սերեոսի անունը, դա դեռ ոչինչ չի նշանակում: Մեր պատմիչները, ինչպես ցույց կտրվի, սովորություն ունեն և երբեմն չեն նշում հեղինակի կամ գործի անունը, որից բազում են: Սերեոսից օգտվող հեղինակներից Սերեոսի անունը նշում են ոչ միայն Ասողիկը, այլև Սամվել Անեցին:

րում. 54—62, 64, 70, 73, 92—93, 95, 98—99, 101, 109 և 130: Եթե շահավենք մեկ-երկու այն օրինակները, երբ տրված է միայն Սմբատի անունը կամ ասված է «Սմբատ մարզպան», մնացած բոլոր դեպքերում Սմբատը միշտ անվանված է Վրկանի մարզպան, այսպես՝ «հրամանաւ Սմբատայ Վրկան մարզպանի» (էջ 54), «խորհուրդ արարեալ Սմբատայ Վրկան մարզպանի» (անգ), «գրէ Սմբատ Վրկան մարզպան հրովարտակ» (էջ 60) և այլն: Սմբատը Վրկանի մարզպան է կոչվում ոչ միայն ուրիշների կողմից, պաշտոնական գրագրություններում, այլև Ուխտանեսի կողմից, հեղինակային խոսքում: Ուխտանեսը գրում է. «Այլ զթողթն Սմբատայ Վրկան մարզպանի ոչ գտայ» (էջ 92) կամ՝ Սմբատը, «որ լիալ մարզպան Վրկան իշխանութեանն ի հրամանէ Ապրուէզ Խոսրովու արքայից արքային պարսից...» (էջ 56): Արբահամ կաթողիկոսն իր նամակներից մեկում գրում է. «Մինչդեռ տէր Սմբատ աստ է, փութամբ՝ որով օրինակաւ նախ զայդ ի գլուխ տանել» (էջ 70): Ուխտանեսը բացատրում է. «Եւ որ վասն Սմբատայ գրէ, թէ աստ է, թուի թէ՛ հանդերձեալ էր գնալ յաշխարհն Վրկան, որ զիշխանութիւնն ունէր մարզպանութեան» (էջ 73): Ուրեմն ինքը՝ Ուխտանեսը ևս Սմբատին, որպես պաշտոնյայի, գիտի միայն իբրև Վրկանի մարզպան: Այսպիսով, երկրորդ վկայությունը (էջ 17) հակասում է ոչ միայն առաջին վկայությանը, այլև Պատմության ամբողջ երկրորդ հատվածին, ինչպես և հենց իրեն՝ Ուխտանեսին: Պարզ է, որ երկրորդ վկայությունը աղավաղված է և Պատմության ապագա հրատարակության մեջ պետք է բերագրվի. «Եւ Սմբատն, զորմէ ասացաք, թե մարզպան էր Վրկանայ»:

Ասողիկը ևս (տպ. 1885 թ., էջ 85) հայտնում է. «Հրամանաւ Սմբատայ Բագրատունոյ, որ էր մարզպան Հայոց ի Խոսրովու հրամանէ»: Ասողիկի այս վկայությունը ոչ մի կապ չունի ոչ Սերեոսի և ոչ էլ Ուխտանեսի հետ, որին նա ծանոթ չէ, համենայն դեպս իր ազդյունների ցանկում չի նշում:

6. Արգարյանի այս փաստարկին ավելի հանգամանորեն կանգրադանելանք ստորև, կապված նրա հետևյալ հարցադրում-պատասխանի հետ. «Այս դեպքում, սակայն, ինչպե՞ս բացատրել,— գրում է Գ. Արգարյանը,— այն հանգամանքը, որ Ասողիկը և մյուս պատմիչները կարծեցյալ Սերեոսից լայնորեն օգտվելով հանդերձ, հայ պատմիչների ցանկում չեն նշել այս հեղինակի անունը» (ուղում է ասել Խոսրովի անունը. չէ՞ որ, ինչպես տեսանք, Արգարյանը սրան է համարում Սերեոսի Պատմության հեղինակ): Պատասխանը նույնքան հնարամիտ է, որքան և անհիմն. «Հետազոտությունը պարզում է, որ Սերեոսին վերագրվող Պատմության մեղ չհասած ձեռագրերի մի խումբ զրկվել է խորագրից դեռ շատ վաղ ժամանակներում և ընդօրինակված է եղել առանց հեղինակի անվան... Ահա այս է պատճառը, որ ոչ միայն Ասողիկը, այլև կարծեցյալ Սերեոսից օգտված շատ պատմիչներ չգիտեն հեղինակի անունը» (էջ 20): Եվ որպեսզի իր խոսքը լոկ հայտարարություն չթվա, Գ. Արգարյանը բերում է նաև «փաստը». «Այս նույն գործը վերնագիր չի ունեցել նաև Սամվել Անեցու ձեռքի տակ եղած ձեռագրում: Անեցին ներկա «Սերեոսի Պատմությունից» քաղում է մի տեղեկություն Դվինի առման մասին և այն ժամանակ, երբ մյուս պատմիչներից օգտվելիս նշում է նրանց անունները... Սերեոսին վերագրվող Պատմությունից օգտվելիս նրա հեղինակի անունը չգիտե և գրում է. «ասէ պատմագիրն» (էջ 20): Առհասարակ կարող է պատահել (և իրականում բիշ չեն դեպքերը), որ որևէ գործ մեկ կամ մի քանի ձեռագրում շունենա վերնագիր: Պատճառները տարբեր են. օրինակ՝ կորել է տիտղոսաթերթը, գրիչը տեղ է թողել հետագայում գործի վերնագիրն ու հեղինակի անունը կարմիր ներկով կամ նկարազարդ տառերով գրելու համար և այդպես էլ չի արել (մի բան, որին հաճախ կարելի է հանդիպել մեր ձեռագրերում) և այլն: Եթե մեր պատմագիրներից որևէ մեկի Պատմությունը որևէ ձեռագրում չի ունեցել վերնագիր ու հեղինակի անուն, ապա այդ պարագան դեռ չի նշանակում, չի կարող անպայման ապացույց լինել, թե դրանից օգտվող մեր պատմիչը, կրկնում ենք՝ ոչ թե սովորական գրիչը, այլ պատմիչը չգիտե, թե ո՞ւմ գործից է օգտվում կամ ի՞նչ գործից է օգտվում:

Այժմ «ասէ պատմագիրն» արտահայտության մասին: Սերեոսը գրում է. «Արդ՝ զժամանակս թագաւորութեանն շարագործին Յազկերտի. և եթէ որպէս նա կամէր զաստուածայինն հղժանել կարգս, և կամ որպէս քաջ նախարարացն Հայոց և նախանձաւորն Աստուծոյ նահապետն Մամիկոնէից տանն, Կարմիրն կոչեցեալ Վարդան, հանդերձ միազունդ սպառազէն նիզակակից ընկերաւքն և զաւրաւք իւրեանց կազմեալ զինեցան ի պատերազմ... և կամ որպէս ի դիմի հարեալ զիւրեանց կատարեցին զնահատակութիւն... այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն»⁴³: Հետևե՞լ է այստեղից, թե Սերեոսը կամ Գ. Արգարյանի բառերով ասած՝ կարծեցյալ Սերեոսը չգիտի այն հեղինակի անունը, որի գործից օգտվում է:

Ուխտանեսի Պատմության մեջ հաճախ հանդիպում ենք. «Սա (Տիգրանը—Խ. Թ.) աջակցեալ Կիւրոսի՝ ի բաց բառնայ զթագաւորութիւնն Մարաց՝ ասէ պատմագիրն...»⁴⁴, կամ՝ «Թագաւորէ Արտաշէս... և դրամ առանձին զիւրն հարկանէր պատկեր՝ ասէ պատմութիւնն»⁴⁵, կամ՝ «Իսկ ի կատարման առաքե-

43 ՍԵՊ, էջ 23—24:

44 Ուխտանէս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, հատված առաջին, էջ 37:

45 Անդ, էջ 42:

լոյն Թաղէի պատառումն եղև վիմին, որպէս ասէ պատմութիւնն»⁴⁶, կամ՝ «Սա ծնանի զԵրուանդ յանկարգ իմն խառնակութենէ՝ ասէ պատմագիրն»⁴⁷, կամ՝ «Եւ երթեալ հանգիպի նա (Հայոց թագաւոր Խոսրովի ուղարկած զորքը՝ Անակին—Խ. Թ.) առ հանգստարանի սրբոյ առաքելոյն Թաղէոսի, զոր անդ՝ ասէ պատմագիրն»⁴⁸, կամ՝ «Որ էին լեալ (Հոսիսիմեանք—Խ. Թ.) աւելի քան զԵթանասուն հոգի՝ ասէ պատմագիրն»⁴⁹ և այլն և այլն: Այս տեղեկութիւնները քաղված են Ազաթանգեղոսից, Խորենացուց: Հետեւելով Գ. Արզարյանի տրամաբանությանը, պետք է ասենք, որ Խորենացու և Ազաթանգեղոսի Պատմութիւնների ձեռագրերը, որ օգտագործել է Ուխտանեսը, վերնագիր չեն ունեցել: Ուխտանեսը չի իմացել այդ Պատմութիւնների հեղինակներին, այդ պատճառով նրանցից օգտվելիս գրել է. «ասէ պատմագիրն»: Մինչդեռ Ուխտանեսը շատ լավ գիտի Խորենացուն և մեր մշուս պատմիչներին: Որեւէ տեղեկութիւն հայտնելիս, նա նույնիսկ համեմատում է իրար հետ տարբեր պատմագիրների. «Գրեցաք... յաղագս Տրդատայ թագաւորելոյն, թէ ե՞րբ և յորո՞ւմ ժամանակս եղև: Բայց ոչ միաբանէին ընդ միմեանս Զենոբ և Մովսէս վասն նորա. զի Զենոբ ի Պոսպայ ասէ թագաւորեալ Տրդատայ... իսկ Մովսէս ի Գիոկղեախանոսէ՝ ասէ՝ թագաւորեալ... Բայց Մովսէս ստուգարանեալ՝ ասէ այսպէս: Քանզի ոչ է վկայութիւնն ճշմարիտ՝ ասէ՝ առանց ժամանակագրութեան...»⁵⁰: Մի վկայութիւն ևս Ուխտանեսի Պատմութիւնից. «Հրաշեայ թագաւորեալ Հայոց զկնի Պարոյրայ... Առ սովա՛ ասեն՝ կացեալ զՆարուզոզոնոսոր Բաբելացուց արքայ՝ որ գերեաց զՀրէայսն. և սորա ասեն զմի ի գերիւոց զլխաւորաց երբայեցուցն խնդրեալ ի Նարուզոզոնոսորայ, անուն Շամբատ, օծեալ բնակեցոյց յերկիրս մեր մեծաւ պատուով, և ի սմանէ՝ ասէ պատմագիրն՝ լինել զաղգ Բագրատունեաց... Արդ ի դառնալն Նարուզոզոնոսորայ ի Հրեաստանէ բազում աւարաւ և գերութեամբ, ընդ առաջ առաքէ նմա Հրաշեայ հրեշտակս պատուական զանձիւք և պայծառ պատարագօք... և խնդրէ ի նմանէ մասն յաւարէ անտի. և նատայ նմա զմի ի գերիւոց զլխաւորացն՝ Շամբատ անուն, որպէս վերագոյնդ ասացաւ ի Մովսիսէ»⁵¹:

Ինչպես տեսնում ենք, այս քաղվածքում գրելով «ասէ պատմագիրն», Ուխտանեսը նկատի ունի անպայման Խորենացուն և այդ մասին ուղղակի հայտնում է քաղվածքի վերջում. «որպէս վերագոյնդ ասացաւ ի Մովսիսէ»: Այլ կերպ՝ Ուխտանեսը շատ լավ իմանալով Խորենացուն ու նրա գործը, փոխանակ ամեն անգամ գրելու «ասէ Մովսէսն» կամ «ասացաւ ի Մովսիսէ», մեկ մեկ էլ գրում է՝ «ասէ պատմագիրն»: Օրինակների թիվը կարելի է մեծացնել բազում անգամ, վկայակոչելով մեր համարյա բոլոր պատմիչներին, բայց այսքանն էլ բավական է թվում, որպէսզի կարողանանք գրել՝ «ասէ պատմագիրն» արտահայտութիւնը մի շատ սովորական և ընդունված դարձվածք է մեր մատենագիրների համար և եթէ նրանք իրենց աղբյուրը հանդիսացող պատմիչի անվան փոխարեն երբեմն գրում են՝ «ասէ պատմագիրն», այդ բնավ չի նշանակում, թե իրանք չգիտեն այն գործի անունն ու հեղինակին, որից քաղում են և կամ թե

46 Ուխտանէս. էջ 54:

47 Անդ, էջ 56:

48 Անդ, էջ 73:

49 Անդ, էջ 92. տե՛ս նաև էջ 26, 28, 39, 54, 63 և այլուր:

50 Անդ, էջ 111:

51 Անդ, էջ 36:

իրենց օգտագործած ձեռագիրն անխորագիր է եղել: Եվ, ուրեմն, եթե ընդունելու էլ լինենք, որ Սամվել Անեցին Դվինի գրավման մասին տեղեկությունը քաղել է Սերեոսից, ինչպես պնդում է Գ. Աբգարյանը, և փոխանակ գրելու՝ «ասէ Սերէոսն», գրել է՝ «ասէ պատմագիրն», ապա դրանով դեռ չի ապացուցվում և չի կարող ապացուցվել, թե Անեցին չգիտի, որ իր վկայակոչած պատմագիրը Սերեոսն է և կամ թե այդ Պատմության՝ Անեցու օգտագործած ձեռագիրը վերնագիր չի ունեցել:

Որպեսզի Գ. Աբգարյանը կարողանար գրել, որ Սամվել Անեցու «ասէ պատմագիրն» արտահայտությունը վերաբերում է Սերեոսի ներկա Պատմությանը և ըստ այդմ եզրակացնենք, թե Անեցին չգիտի իր օգտագործած երկի վերնագիրը կամ հեղինակին, պետք է անկասկած լիներ, որ Դվինի առման մասին տեղեկությունը քաղված է հենց «Սերեոսի պատմությունից»: Վերը մենք լսելու ենք ընդունեցինք, հօգուտ Գ. Աբգարյանի, որ Դվինի առման մասին տեղեկությունը Անեցին, իրոք, քաղել է ներկա Սերեոսից և տեսանք, որ նույնիսկ այդ դեպքում էլ չէր կարելի եզրակացնել, թե «այս նույն դործը վերնագիր չի ունեցել Սամվել Անեցու ձեռքի տակ եղած ձեռագրում», թե Անեցին «Սերեոսին վերագրվող Պատմությունից օգտվելիս նրա հեղինակի անունը չգիտե»: Տեսանք, որ «ասէ պատմագիրն» շատ սովորական և ընդունված արտահայտություն է, որն օգտագործում են մեր մատենագիրները նաև այն դեպքում, երբ լավ գիտեն հեղինակին, որից քաղում են:

Այժմ տեսնենք, թե Դվինի առման մասին տեղեկությունը Անեցին իսկապես քաղել է ներկա Սերեոսից: Այս հարցը պետք է քննենք ավելի մանրամասն, որովհետև Սերեոսի Պատմության այդ մասի վերաբերյալ Գ. Աբգարյանը առաջարկում է բնագրի ուղղում, որը, սակայն, կամայական է և որի հետևանքով բնագիրը ոչ թե ուղղվում-վերականգնվում է, այլ աղավաղվում: Համեմատենք.

Սերեոս

Սամվել Անեցի

Եւ եղև յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին... Եւ դիմեալ ի ներքս դուրք թշնամեացն՝ սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին, և առեալ դուար և զկապուտ քաղաքին՝ ելին և բանակեցան ի նմին բանակատեղն, որ ար ի էր առէ ամսոյն. յաւուր ուրբաքի: Եւ դադարեալ աւուրս ինչ՝ ելին և գնացին ընդ նոյն ճանապարհ, ընդ որ եկեալ էին: Եւ խաղացուցին զբազմութիւն գերուոյն լԵ հազար հոգի... Եւ եղև այս յամս Եզրի կաթուղիկոսի:

Իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կալսրէ հրաման հասեալ դուրավարութեանն Թէոդորոսի Ռշտունեաց

Արդ՝ յաւուրս Կոստանդի որդոյ Հերակլիայ՝ առաւ Դուին ի Տաճկաց, ասէ պատմագիրն, և սպանին յաւուր սրբոյ յայտնութեան՝ ի ս. վկայարանի Ս. Սարգսի 12 000 և արեամբ կատարելոցն ծածկեցաւ սեղանն սուրբ՝ և աւազանն. և դալսն գերեցին՝ առելի քան 430 000: Ապա ժողովեաց հայրապետն ներսէս զգիակունս անկելոցն ի պատերազմին և թաղեաց ի նմին վկա-

տեսան՝ հանդերձ պատրկութեան յարանի՝ զոր նորոգապէս շինեաց ի պատուով: վերայ նոցա»⁵³:

Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթողիկոսին ներսիսի, որ յաշորդեցաւ ի նմին ամի յաթոռ կաթողիկոսութեան փոխանակ Եզրի կաթողիկոսի»⁵²:

Մինչ այս հատվածների քննումը, լսենք Գ. Արզարյանին. «Անեցին նշում է իր աղբյուրը այնպիսի մի ձևով, որ կասկած չի թողնում այն մասին, որ դա «Սերեոսի Պատմությունն» է: Վերն արդեն ասացինք, որ «Սերեոսի Պատմությունը վաղուց զրկվել էր իր խորագրից և այդ պատճառով էլ նրա հեղինակը անհայտ է մնացել: Եվ ահա, Սամվել Անեցին էլ հիշելով 12 000 զոհերին, գրում է. «ասէ պատմագիրն», առանց նշելու այդ պատմագրի անունը, մի փաստ, որը մասնացույց է անում անխորագիր «Սերեոսի Պատմությունը»» (էջ 180—181. Ընդգծումը Արզարյանինն է): Այսպես ուրեմն, Անեցին նշում է իր աղբյուրը այնպիսի մի ձևով, որ կասկած չի թողնում, թե դա Սերեոսի Պատմությունն է: Գ. Արզարյանն էլ է գրում այնպիսի մի ձևով, որ կասկած չի թողնում այն մասին, թե Գ. Արզարյանը կասկածում է: Այդուհանդերձ թող զարմանալի չթվա, եթե ասենք, որ ինքը՝ Գ. Արզարյանը չի հավատում իր գրածին, համենայն դեպս կասկածում է իր գրածի ճշտությանը: Վերը բերված քաղվածքում Գ. Արզարյանն ընդգծում է «պատմագիր» բառը և ծանոթագրում. «Պատմագիր» ստելով Անեցին կարող էր հասկանալ նաև Դրասխանակերտցուն (որի մականունն է Պատմարան)...» (էջ 180, ծանոթ. 13): Տարօրինակն այստեղ այն է, որ կասկածելի, անհաստատ փաստերից Գ. Արզարյանը հանում է հաստատ հղրակացություններ: Ինչպես տեսանք, Գ. Արզարյանը չի բացառում, որ Դվինի առման մասին տեղեկությունն Անեցին քաղել է Դրասխանակերտցուց, և չնայած գրան, նա վճռականապես պնդում է, որ այդ տեղեկությունն Անեցին քաղել է Սերեոսից: Ինչո՞ւ: Պատճառը, թվում է, պարզ է: Իր տեսակետը հաստատելու համար Գ. Արզարյանը ձգտում է ինչ գնով էլ լինի ապացուցել, համոզել ընթերցողին, որ Դվինի առման մասին տեղեկությունն Անեցին քաղել է «Սերեոսի Պատմությունից», որպեսզի նրա «ասէ պատմագիրն» խոսքերը համարի ակնարկ այդ Պատմության մասին և հղրակացնի, թե քննվող Պատմությունը խորագիր չունի, Անեցին չգիտեր նրա հեղինակին և այլն: Բայց որովհետև խիստ կասկածելի է, թե Դվինի առման մասին տեղեկությունը Անեցին քաղել է «Սերեոսի Պատմությունից», Գ. Արզարյանը հեռատեսորեն նահանջի ճանապարհ է թողնում իրեն համար: Հատկանշական է դարձյալ, որ այն մասին, թե պատմագիր ստելով Անեցին կարող էր նկատի ունենալ Դրասխանակերտցուն, Գ. Արզարյանը գրում է ոչ թե իր գրքի 20-րդ էջում, այլ... 180-րդ էջում: Իսկ եթե Անեցին այդ տեղեկությունը քաղել է Դրասխանակերտցուց, ապա Գ. Արզարյանի կառուցած շենքը, ինքնին անհիմն, նորից փլվում է, որովհետև, նրա իսկ տրամաբանությունը/ղեկավարվելով, պետք է ասենք. Դրասխանակերտցու Պատմության այն օրինակը, որ օգտագործել է Անեցին, խորագիր

52 ՍԵՊ, էջ 110—111:

53 Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 80—81:

չի ունեցել, Անեցին շփտի այդ Պատմութեան հեղինակին, այդ պատճառով նրանից քաղելիս գրում է. «ասէ պատմագիրն» և այլն և եթե այսպես շարունակենք, կարող է նույնիսկ ստացվել, որ Գրասխանակերտցու Պատմութեան հեղինակը Խոսրովն է:

Այժմ երկու պատմիչներից վերը բերված հատվածների մասին: Սամվել Անեցու ժամանակագրութեան որոշ ձեռագրեր գերիների թիվը 30 000-ի փոխարեն նշում են 35 000: Ընդունենք, որ այս կետում Անեցին համաձայն է Սերեոսին: Անեցին, սակայն, հաղորդում է շատ կարևոր մանրամասներ ևս. Գլխինի Ս. Սարգսի վկայարանում արարները կոտորել են 12 000 հոգի և դա տեղի է ունեցել «յաւուր սրբոյ յայտնութեան»: Այս փաստերը չկան «Սերեոսի պատմութեան» մեջ, հետևապես Գլխինի գրավման մասին տեղեկությունը Անեցին չէր կարող վերցնել «Սերեոսի Պատմութեանից», ուստի Անեցու խոսքը՝ «ասէ պատմագիրն», այդ Պատմութեանը չի վերաբերում:

ԱՅՍՕՐ ՍԵՐԵՈՍԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ՀԱՅՏՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱԿԱՆ ՍԵՐԵՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԵՐԱԿԼՆ» ԳՈՐԾՆ Է

Այսպիսով, մենք քննեցինք Գ. Արզարյանի բոլոր փաստարկները, բոլոր ապացույցները, որոնցով նա փորձում էր հաստատել, որ Սերեոսի իսկական Պատմությունը, իբր, մեզ չի հասել, և թե Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը, իբր, Խոսրովինն է: Տեսանք, որ նրա փաստարկները և եզրակացությունը մերժելի են:

Գ. Արզարյանի անհաջող փորձի հերքումով, թեև ինքնին արդեն, անխախտ են մնում մեր ունեցած պատկերացումները Սերեոսի ու նրա Պատմութեան վերաբերյալ, այնուամենայնիվ ավելորդ չենք համարում վկայակոչել մի քանի փաստ, որոնք հաստատում են Սերեոսի հեղինակային իրավունունքները հայտնի Պատմութեան նկատմամբ:

ա. Սերեոսի Պատմությունը և «Ի Հերակլա պատմութեանց» բնագիրը

Ապացուցած համարելով, որ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը Սերեոսինը չէ, քննարկվող աշխատության հեղինակը, այնուհետև, ջանում է գտնել իրական Սերեոսի իսկական պատմութեան հետքերը: Նա մատնացույց է անում մեր Մատենադարանի № 993 և 7729 ձեռագրերը, որոնք պարունակում են երկու փոքրիկ գործեր, ըստ Գ. Արզարյանի՝ «Ի Պատմութենէ Հերակլի» խորագրով: Նա կարծում է, որ այդ գործերի «խորագիրն ու Հերակլին նվիրված լինելու փաստը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ դրանք հավանաբար Սերեոսի երկից մնացած հատվածներ են» (էջ 29):

Նշված «հատվածները» Գ. Արզարյանն, այսպիսով, փաստ է դարձնում, թեկուզ և ենթադրական, նորից ապացուցելու, որ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը Սերեոսինը չէ: Ստորև ցույց կտանք, որ բնագրական այդ միավորները, Սերեոսի հայտնի Պատմութեան հատվածներ չլինելով հանդերձ, ապացուցում են, հակառակ Գ. Արզարյանի, որ այսօր Սերեոսի անունով

հայտնի Պատմությունը իրական Սերետի իսկական Պատմությունն է: Մինչ այդ, սակայն, ձեռագրերի մասին:

Մեր Մատենադարանի № 993 ձեռագիրը, որին գրիչն անվանում է «Հրաշափառ տօնական», գրվել է 1456 թվականին Սյունիքում (Վերին Նորավանք): Մեզ հետաքրքրող հատվածը ձեռագրում գրավում է 647—648 թերթերը և ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Յաղագս Սերոյ եաշին. ի Հերակլա պատմութեանց»:

№ 7729 ձեռագիրը Մշո հայտնի ճառընտիրն է, հայկական ամենամեծ և ամենածանր ձեռագիրը: Հատվածն գրադեցնում է ձեռագրի առաջին կեսի 538—539 թերթերը և ունի այս վերնագիրը՝ «Ի Պատմութենէ Հերակլի»: Ձեռագրից թերթեր են պակաս և խոսքն ընդհատվում է հետևյալ բառով. «Իսկ յորժամ եկն զաւրաւարն Խոտիան եկն եւ թագաւորն Խոսրով եւ միաբանեալ երկոցունց թագաւորացն Խոսրով և Խաբան խաբէութեամբ...»:

Երկու ձեռագրերում էլ պատմությունն ունի, ընդհանուր առմամբ, նույն բովանդակությունը, թեև ներքին հատվածների (պարբերությունների) հաջորդականությունը տեղ-տեղ տարրեր է: Բացի դրանից, որոշ մասեր կան մի ձեռագրում և չկան՝ մյուսում:

Քանի որ № 7729 ձեռագրում բնագիրը պակասավոր է, բնական է, որ հիմնականում պետք է հենվենք № 993 ձեռագրի վրա:

№ 993 ձեռագրի բննվող բնագիրը 1909 թվականին հրատարակել է Ն. Մանր⁵⁴ իրեն հատուկ խորաքննին ուսումնասիրություններ և հանգել այն եզրակացություն, որ № 993 ձեռագրի բնագիրը սակզծվել է Թ—Ժ դարերում կամ ավելի ուշ: Նա բերում է հետևյալ փաստերը.

1. «Հուշարձանը,—գրում է Ն. Մանր,— ուշագրություն է գրավում Հերակլի ընդզծված փառաբանությամբ՝ կայսրը անվանվում է ոչ միայն աստվածապաշտ կամ աստվածասեր, այլև սուրբ⁵⁵: Հերակլ կայսեր այդպիսի պաշտամունքի գոյությունը հայկական ազգային եկեղեցու միջավայրում մեզ վերին աստիճանի կասկածելի է թվում: Այդ պատճառով ասքր կարող է մեզ համար հատուկ հետաքրքրություն ներկայացնել, որպես հայ գրականության բաղեկողունական հոսանքի պահպանված հազվագյուտ հուշարձաններից մեկը»⁵⁶:

2. Խաչափայտը Պարսկաստանից Հունաստան տանելու ճանապարհի մասին № 993 ձեռագրում կարդում ենք. «Այնուհետև բարձեալ սայլից՝ բազում զաւրաւր հանեալ ի բուն պողոտայն Վրաց՝ առեալ տանէր ի թագաւորութիւնն Յունաց»⁵⁷: Խաչափայտն, այսպիսով, վերագարձրել են Հունաստան «բուն Վրաց պողոտայով»⁵⁸: Ըստ Ն. Մանրի, այս ճանապարհը թուրքական տիրապետության ժամանակ կոչվում էր «Գյուրջի բողաղ», որը թարգմանությունն է տեղական հին անվան: Այս ճանապարհն անցնում էր Ճորոխի վտակ Բսպիրի ավա-

⁵⁴ Տե՛ս *Антиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии*, книга IX, СПб, 1909, էջ 52—59: Այսուհետև՝ Ն. Մանր:

⁵⁵ «Յայնժամ աստուածասէր թագաւորն Յունաց (ձեռ. № 993, թ. 647 բ¹): «Աստուածասէր թագաւորն Հերակլ» (անդ, թ. 647 բ²), «Այնուհետև Խոտիան եկն անկաւ առաջիւտրը կայսերն» (անդ, թ. 647 բ²), «Եւ հրամանաւ սուրբ կայսերն» (անդ, թ. 648 ա¹):

⁵⁶ Ն. Մանր, էջ 60:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 58: Տե՛ս նաև ձեռ. № 993, թ. 648 ա¹:

⁵⁸ Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների ուղղությունների մասին մանրամասն տե՛ս

Я. А. Манандян, Маршруты персидских походов Иракия, «Византийский временник», 1950, III, էջ 133—153:

զանով, այսինքն Տայրով: Տայրը կամ նրա միջով անցնող ճանապարհը կարող էր կոչվել Վրացական միայն այն բանից հետո, երբ երկրամասի հայ բնակչությունը ընդունել էր Քաղկեդոնի դավանանքը: Ինչպես նշում է Մառը, դասեղի ունեցավ է՝ դարի վերջերից և Ք—Ժ դարերում⁵⁹: Արդեն Ն. Մառի նշած այս փաստերը միայն (մանաւանդ՝ ճանապարհի «Վրաց պողոտա» անունը), թվում է, բավական են արձանագրելու, որ № 993 ձեռագրում եղած «հատվածը» ոչ թե է՝ դարի, այլ Ք—Ժ կամ ավելի ուշ ժամանակների գործ է: Այդուհանդերձ, բերենք մի քանի փաստ ևս, որոնք դարձյալ հաստատում են, որ № 993 ձեռագրի բնագիրը կրում է քաղկեդոնական միջավայրի կնիքը:

«Յայնժամ,—կարդում ենք բնագրում,— թագաւորն Խոսրով ժողովեալ զբազմութիւն ազգաց անաւրինաց, արանց խուժուժաց բազմաց բիւրաւորաց և զԱտրապատական և զՔորզումեանս և զլեոնային այլազգիսն»⁶⁰: Բնագրի հայ հեղինակը անօրեն ազգ է անվանում հայերին (Քորզոմյաններին): Ակնհայտ է, որ մեր հեղինակը քաղկեդոնական է:

Քննվող բնագրում աչքի է ընկնում Աստվածածնի ընդգծված պաշտամունքը: Ստեղծված վիճակից էլք գտնելու համար Հերակլը «աղաթս առ բարձրեալն մատուցանէր՝ ունելով բարեխաւս զփառաւորեալ Աստուածածին սուրբ կոյսն Մարիամ»: Հերակլն ասում է. «Ոչ զոր ունիմք բարեխաւս եթէ ոչ զքեզ Մարիամ»: Աղոթքների շորրորդ օրը Հերակլին տեսիլ է երևում. «Տեսանէի զՍուրբ Աստուածածինն՝ ունելով սուսեր մերկ հրեղէն ի ձեռին իւրում՝ մատոյց առ իս և սսէ. հատ զնա (Խոսրովին—Խ. Ք.) և ընկեա»: Հերակլը հաղթում է, ի վերջո, Աստվածածնի զորավոր միջամտության շնորհիվ⁶¹:

Հայկական ազգային (մի բնության դավանանքի) միջավայրում Աստվածածնի պաշտամունքը, իհարկե, նույնպես կար և տարածված էր, բայց և այնպես առաջին տեղում Քրիստոսն էր միշտ (կամ հայր աստվածը—ներկա դեպքում դա կարևոր չէ), այնինչ մեր հարևան Վրաստանում, քաղկեդոնական Վրաստանում (նաև Քյուղանդիայում) Աստվածածնի պաշտամունքը անհամեմատ ավելի ընդգծված էր, քան Հայաստանում: Ասածը հաստատելու համար կարելի է վկայակոչել վրաց միջնադարյան մատենագրության բազմաթիվ գործեր. բավականանանք, սակայն, պատմագրական մի երկով, ստեղծված 1042 թվականին, որի վերնագիրն է «Պատմութիւն»—տճՂՕՃՁ և որի զգալի մասը նվիրված է Հերակլ կայսեր արշավանքին Պարսկաստան: Այդ Պատմությունն սկսվում է հենց Աստվածածնի ներբողումով. բազում են ու անպատմելի հրաշքներն ու շնորհները, որ ցույց է տվել ամբողջ մարդկությանը սուրբ թագուհին մեր՝ Աստվածածինը: Նա թագուհին է բոլորի, հովանավորը տիեզերքի, պահպանը քաղաքների ու ժողովուրդների, վեմը եկեղեցու և այլն⁶²: Հայր և որդի աստվածների հետ միասին, թերևս ավելի հաճախ ու ավելի ընդգծված է ներկայացված Աստվածածնի պաշտամունքը նաև բուն Պատմության մեջ, պահպանելով առաջաբանի ոգին: Տեսանք, որ նույն պաշտամունքի կնիքը կա նաև մեր բնագրի վրա:

⁵⁹ Ն. Մառ, էջ 59—60:

⁶⁰ Ձեռ. № 993, Թ. 647 ր1:

⁶¹ Աեդ, Թ. 647 ր2:

⁶² Տե՛ս. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXVIII, Тифлис, 1908, էջ 8: Այսուհետև Сборник материалов: Այս Պատմության մասին տե՛ս մասնագրության՝ Ն. Մառ, էջ 24—26:

Մեր բնագիրը կրում է ոչ միայն քաղկեդոնական դավանանքի դրոշմը, այլև վրաց պատմագրական որոշ ավանդույթների ազդեցությունը: Այս հարցը կքննենք կապված մեր բնագրի վերնագրի հետ:

Ինչպես տեսանք, նրա վերնագիրն է «Յաղագս Սրբոյ Խաչին. ի Հերակլա Պատմութեանց»: Այս գործը, կամ № 993 ձեռագիրը, կամ սրա նախագաղափարագիրը կազմողի նպատակներից մեկն է եղել ունենալ առանձին կամ «ի մի տվի» խաչին նվիրված պատմություն-զրույցներ: Եվ իրոք, № 993 ձեռագրում մեր բնագրից առաջ կան հետևյալ բնագրերը. «Գիւտ բեւոաց խաչին հրիստոսի», «Գիւտ վերստին դարձեալ սրբոյ խաչին յԵրուսաղէմ ի ձեռն Հեղինեա թագուհոյ», «Տեսիլ Կոստանդիանոսի մեծի և աստուածասէր թագաւորի»: Խաչին նվիրված բազմաթիւ պատմություն-զրույցներ կան թե մեր, թե օտար մատենագրությունների մեջ: Այսպիսի պատմություն-զրույցներ կան և շէին կարող շինել նաև Հերակլին նվիրված Պատմություններում, կապված, մանավանդ, խաչափայտը զերութունից աղատելու փաստի հետ: Հիշենք, մեր պատմիչներից բացի, Հացունյաց խաչի, Միծառնյա խաչի և այլ պատմությունները: Արդ, մեր բնագրի վերնագրի երկրորդ մասն է՝ «Ի Հերակլա պատմութեանց», ոչ թե «Հերակլի Պատմությունից», այլ «Հերակլի Պատմություններից»: Այլ կերպ՝ հեղինակը նկատի ունի ոչ թե Հերակլին նվիրված մեկ որոշակի Պատմություն, այլ մի շարք Պատմություններ: Միայն այս փաստը բավական է ասելու, հակառակ Գ.Աբգարյանի, որ № 993 բնագիրը չի կարող լինել հատված Սերեոսի, իբր, կորած կամ հայտնի Պատմությունից: № 993 բնագրի վերնագրից դատելով, հեղինակի նպատակն է եղել Հերակլին նվիրված մի շարք Պատմությունների տվյալների հիման վրա ստեղծել խաչի մասին ամփոփ մի Պատմություն: Դա հաստատվում է, սակայն, ոչ միայն բնագրի վերնագրով, այլև անկախ վերնագրից, բուն բնագրով, որտեղ կան տարբեր Պատմությունների ցայտուն հետքերը: Բերենք մի քանի օրինակ: Ըստ հայ մատենագիրների, Խոսրով Ապրուեզին սպանել են նրա պալատականները իր որդու հրամանով: Ըստ վրաց մատենագիրների (որոշ բացառություններով), Խոսրովին սպանել են Հերակլը կամ նրա զինվորները: Այսպես՝

Սերեոս

Եւ արքայ Խոսրով յայլակերպս լեալ եմուտ ի բուրաստանն արքունի... Եւ եկեալ Կաւատ արքայ հրամայեաց խնդիր առնել, և գնացեալ ի բուրաստանն՝ գտին զնա. կալան զնա և ածին ի դահլիճ անդր. Եւ հրամայեաց Կաւատ արքայ, և սպանին զնա⁶³:

Սումբատ

Թագավորը (Հերակլը—Խ. Ք.) Գարգարանից գնաց կալ... Բաղդագ: Գրավեց Բաղդագը, գերեց Խուասրո թագավորին և ստիպեց վերադարձնել Կենաց Փայտը⁶⁴:

63 ՍեՊ, էջ 96:

64 Ճորտլոն լեռնաշղթա, Երևան, 1955, էջ 375¹⁰-13:

Դրասխանակերտցի

Վրաց դարձի պատմություն

Բայց Կուտաս՝ որդի առաջնույ խոսրովայ, սպանեալ զերկրորդն խոսրով Պարսից արքայ, ինքն փոխանակ նորա թագաւորէ⁶⁵:

Հերակլը գրավեց Բաղդադը, զերի վերցրեց խուասրո թագաւորին և ստիպեց հանձնել Կենարար խաչը⁶⁷:

Կաղանկատվացի

Ջուանշեր

Եւ լեալ հետիոտս ընդ դուռն բուրաստանին իւրոյ, զնաց և թագեաւ ընդ ծառովք... Ապա եկին հասին... դտին զնա (Կաւլատի մարդիկ— Խ. Թ.)... մուծին ի սրահ մի... և պահեալ զնա առ այն օր՝ ի վաղիւն բառնային սրով զգլուխն (Խոսրովի— Խ. Թ.)⁶⁶:

Սակայն Հերակլ թագաւորը մտաւ Պարսկաստան և սպանեց խուասրո թագաւորին⁶⁸:

Իսկ ինչ է հաղորդում այս դեպքի մասին մեր բնագիրը: Ահա. «Եւ ի լուսանալ առաւատուն ելին ի պատերազմ. և մանկունքն Հերակլայ զհետ մտեալ՝ հատին զգլուխն խոսրովու և բերին առաջի Հերակլի»⁶⁹: Ինչպես տեսնում ենք, չննվող բնագրի հեղինակը տվյալ դեպքում հետևում է վրաց պատմագրությանը:

Բերենք մի օրինակ ևս. ըստ հայ պատմագրության, երբ Կաւլատի կարճատե թագաւորությունից հետո գահ է բարձրանում մանուկ Արտաշիրը, Հերակլը նամակ է գրում պարսից զորավար Խոռյամին, խոստանալով նրան տալ պարսից գահը և բանակցությունների համար ժամագրություն է նշանակում: Խոռյամը հանդիպում է Հերակլին վերջինիս հրավերով: Այսպես է ըստ Սերեոսի⁷⁰, Արժրունու⁷¹, Ասողիկի⁷² և այլն: Ըստ վրաց պատմիչի, Սարվարոնը, նույն ինքն Խոռյամը, «իմանալով խուասրոյի, Թրթի, Կավոսի և Ուրմիղդի մահվան մասին, գրում է Հերակլ թագաւորին. «Գիտես ինքդ, որ ես եկա հույների թագաւորությունը ոչ իմ կամքով և ոչ էլ իմ կամքով արեցի այն, ինչ արեցի խուասրոյի հարկադրանքով, որն ուղարկեց ինձ»: Այնուհետև խնդրում է նա Հերակլին, որ թույլ տա իրեն գալ և կանգնել նրա առաջ որպես ստրուկ: Հերակլ թագաւորը խոսք է տալիս նրա հետ ներողամտաբար վարվել: Նա (Սարվարոնը— Խ. Թ.) այդպես էլ վարվեց»⁷³: Մեր բնագրի հեղինակը ևս դեպքը ներկայացնում է այնպես, ինչպես վրաց պատմիչը: «Այնուհետև,— պատմում է մեր բնագիրը,— խոռիան եկն անկաւ առաջի սուրբ կայսերն և ասէ. տուր ինձ զարս

⁶⁵ Պատմութիւն Հայոց, 1912, էջ 75:

⁶⁶ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, 1912, էջ 168—169. տե՛ս նաև Ասողիկ, 1885, էջ 116, Արժրունի, 1887, էջ 95:

⁶⁷ Сборник материалов, вып. XXVII, Тифлис, 1900, էջ 44:

⁶⁸ Յնտղոս Ենոզեցի, Թ. 1, էջ 227:

⁶⁹ Ձեռ. № 993, Թ. 647 ր2:

⁷⁰ ՍեՊ, էջ 99:

⁷¹ Պատմութիւն, էջ 96—97:

⁷² Պատմութիւն, էջ 117:

⁷³ Сборник материалов, вып. XXVII, էջ 52:

և ընդ իս լիք և ինքեան ինձ աւզնական...»⁷⁴: Հայտնի է, որ վրաց մատենագրութեանից մեր վկայակոչած բոլոր գործերն էլ ստեղծվել են է դարից շատ հետո, ժ—ժԱ. դարերում և ավելի ուշ: Քանի որ մեր բնագիրը կրում է ժ—ժԱ. դարերի գործերի ազդեցութունը, ակնհայտ է, որ այն ստեղծվել է ավելի ուշ՝ ժԲ կամ հետագա դարերում⁷⁵:

Այստեղից այն տպավորութունը շարժի ստեղծվի, թե այս բնագիրը կազմվել է միայն օտար աղբյուրների հիման վրա. հեղինակն օգտագործել է նաև հայկական աղբյուրներ, առավելապես կամ հիմնականում նա օգտվել է հայկական աղբյուրներից: Քննվող բնագրի վերնագրից և բուն բնագրից տեսանք, որ նրա հեղինակն օգտվել է հատկապես Հերակլին նվիրված Պատմութուններից: Արդ՝ բնագրի հեղինակը օգտվել է նաև Սերեոսի հայտնի «Պատմութիւն ի Հերակլին» գործից, թե՛ ոչ. եթե այո, ապա այս երկու գործերը նույնանում են, և, ուրեմն, այսօրվա Սերեոսը իրական Սերեոսն է: Փորձենք պատասխանել այս հարցերին:

Սերեոսի անունով հայտնի Պատմության ու № 993 բնագրի համեմատութունը ցույց է տալիս, որ վերջինս, եթե նկատի չունենանք վերը նշված և մի քանի այլ տարբերութունները, իր պատմական մասով ընդհանուր առմամբ հետևում է Սերեոսի հայտնի Պատմությանը: Բացի դրանից, Սերեոսի անունով հայտնի Պատմության մեջ բերված է Խոսրովի նամակը Հերակլին: Համաշխարհային պատմագրության մեջ այս նամակը հայտնի է միայն ու միայն այն Պատմությունից, որ համարվում է Սերեոսինը⁷⁶: Արդ՝ այդ նամակը բերված է նաև մեր բնագրում: Համեմատենք.

Սերեոս

№ 993 ձեռագիր

Աստուծոց պատուական և ամենայն երկրի տէր և թագաւոր և ծնունդ մեծի Արամազդայ Խոսրով՝ առ Երակլէս անմիտ և անսխտան ծառայդ մեր:

Ոչ կամեցեալ տալ դանձն ի ծառայութիւն մեզ, այլ տէր և թագաւոր կոչես զքեզ... Բայց արդ՝ դամենայն յանցանս թողում քեզ. արի, առ զկինքո և զորդիս և եկ այսր: Եւ տաց քեզ ազարակս, այգիս և ձիթենիս, որով կեցցես, և մեք սիրով նայեսցուք ի քեզ... Զի եթէ իջանիցես յանդունդս ծովու՝ ձգեցից զձեռն իմ և քմբոնեցից զքեզ...⁷⁷:

Խորհուրդ վատթար ի մէջ առեալ՝ գրէ առ նա այսպիսի ձեռով. Ես Խոսրով նստեալ ի վերայ ամսոց ևւ ընդ աստուածս փառաւորեալ՝ որ հրամայեալ էմ քեզ Հերակլի գալ ևւ յետոյ խոհակերաց իմոց լինել ի սարկութեան. և յորժամ հասանի առ քեզ հրամանք իմ մի յապաղեր գալ պաշտել զիս, ապա թէ ոչ, շարաշար անցք անցուցանեմ ընդ քեզ...⁷⁸:

⁷⁴ Ձեռ. № 993, Թ. 647 ք2—648 ա1:

⁷⁵ Ըստ Սամվել Անեցու (էջ 79), Կիրակոս Գանձակեցու (1961, էջ 52) «Միժամենայ խաչի» Խոսրովին սպանել է Հերակլը: Եթե մեր բնագրի հեղինակը օգտվել է նշված պատմիչներից, ապա այն պետք է հորինված լինի դարձյալ ժԲ դարում կամ հետո: Հնարավոր է, որ № 993 բնագրի հեղինակը օգտված լինի հունական աղբյուրներից, բայց դա դարձյալ նույն բանն է հաստատում:

⁷⁶ Տե՛ս, օրինակ, Փ. Մ. Успенский, История Византийской империи, том I, էջ 705:

⁷⁷ ՍԵՊ, էջ 91—92:

⁷⁸ Ձեռ. № 993, Թ. 647 ա2:

Նորից հիշեցնենք, որ Խոսրովի նամակը Հերակլին հայտնի է միայն Սերեոսի անունով ծանոթ Պատմությունից: Արդ՝ № 983 բնագրի հեղինակը (կամ գրիչը) հայտնում է, որ ինքը օգտվել է Հերակլին նվիրված Պատմություններից: Այդ բնագրում գտնում ենք մի փառա, որ կարող էր վերցված լինել միայն ու միայն այն գործից, որն այսօր էլ համարվում է «Պատմութիւն ի Հերակլին», հետևապես այսօր Սերեոսի անունով հայտնի «Պատմութիւն ի Հերակլին» գործը իրական Սերեոսի «Պատմութիւն ի Հերակլին» գործն է⁷⁹:

բ. № № 2220 և 2271 ձեռագրերի մատենագիտական ցանկերը

Ինչպես վերը տեսանք, Գ. Արզարյանը որոշակիորեն գրում է. «Միջնադարյան ոչ մի մատենագրական հուշարձանում չի պահպանվել որևէ տեղեկություն, որից երևար, որ այժմ Սերեոսին վերագրվող երկը միջնադարում նույնպես դիտվել է որպես Սերեոսի գործ» (էջ 19): Թողնենք հայտարարությունը և անցնենք փաստերին: Գրանցից մեկն արդեն բերեցինք, ահա հաջորդ պերճախոս փաստը: Խոսքը վերաբերում է մեր Մատենադարանի № № 2220 և 2271 ձեռագրերում պահպանված հայ պատմագիրների ցանկին⁸⁰: Այս ցանկն օգտագործել է նաև Գ. Արզարյանը, և անհետաքրքրական չի լինի, եթե ծանոթանանք նրա դնահատականին. «Սա մի արժեքավոր աղբյուր է, որի հեղինակը երբեմն հայտնում է այնպիսի տեղեկություններ, որոնք այլուր չեն պահպանվել» (էջ 112), կամ՝ «Հանձին «Պատմագիրք հայոց» ցանկի հեղինակի մենք ունենք հայ մատենագրությանը քաջատեղյակ մի մասնագետ: Բնագիր նշելիս նա աղբյուրագիտական վերլուծության է ենթարկում դրանք... Այնպիսի դեպքերում, երբ հեղինակը հայ մատենագիրների այս կամ այն երկը նշելիս՝ դրանք չի ունեցել ձեռքի տակ կամ առհասարակ չի տեսել, այդպիսի դեպքերում նա նշում է այն աղբյուրը, որտեղից փաղել է տեղեկությունը» (էջ 113, բնագծումը մերն է—Խ. Թ.) և այլն: Այս հիրավի արժեքավոր ու վստահելի ցանկում կարդում ենք. «11. Հերակլ, յՆասերիոսէ կպիսկոպոսէ ասացեալ, որ ինչ սակա պատերազմացն Հերակլի և Խոսրովու, և այլ բանք պիտանիր»:

Այսպիսով, ցանկի հեղինակը պարզ կերպով հայտնում է, որ այն գործը, որի մեջ պատմվում է Հերակլի ու Խոսրովի պատերազմների մասին, գրել է Սերեոսը, այլ կերպ՝ անկասկածելիորեն հաստատում է, որ ցարդ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը, իրոք, Սերեոսի գործն է:

գ. Սերեոսը և Ասողիկն ու Մխիթար Անեցին

Մեր մատենագիրներից շատերն են օգտվել Սերեոսի Պատմությունից, բայց, դժբախտաբար, ոչ բոլորն են նշել նրա անունը: Այս հանգամանքը չի կարող, իհարկե, ապացույց լինել, թե այդ Պատմության հեղինակը Խոսրովն

79 Ենթադրությունը, թե № 993 բնագրի հեղինակը նամակին կարող էր ծանոթ լինել մեր մյուս պատմիչներից (օրինակ՝ Արծրունի), հիմնավոր չէ, որովհետև հեղինակն հայտնում է, որ ինքն օգտվել է Հերակլին նվիրված Պատմություններից:

80 Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ա. Երևան, 1950, էջ LIII—LV:

է, իսկ Խոսրովի անունն էլ շին նշել, որովհետև ձեռագիրը խորագիր չի ունեցել: Քովմա Արծրունին, օրինակ, օգտվել է, Սերեոսից բացի, մի շարք այլ պատմիչներից ևս, որոնցից մի քանիսի անունը դարձյալ չի տալիս: Սերեոսի հեղինակային իրավունքները հայանի Պատմության նկատմամբ հաստատելու համար նպատակահարմար չի լինի վկայակոչել Սերեոսից օգտվող, բայց նրա անունը չհիշող պատմիչներին: Պարզության համար, պետք է դիմել այն մատենագիրներին, որոնք և քաղել են Սերեոսից, և նշել նրա անունը: Բավականանանք երկու հեղինակով՝ Ասողիկ և Մխիթար Անեցի:

Մինչ այդ, սակայն, երկու խոսք ասենք հետազոտության այն եղանակի մասին, որով ներկա դեպքում ղեկավարվում ենք մենք քննվող Պատմության հեղինակի հարցը պարզելիս: Տվյալ պահին մենք մի կողմ ենք դնում Սերեոսի Պատմության հայտնաբերման ամբողջ պատմությունը, գիտակցաբար մոռանում ենք Հովհ. Շահխաթունյանին, քնդունում ենք, որ Սերեոսի Պատմությունը ցարդ հրատարակված չէ և բոլորովին անծանոթ է գիտական աշխարհին: Այս պայմաններում, զիցուք, այսօր Մատենադարանի բազմահարուստ ձեռագրերի միջից հայտնաբերվում է պատմագրական մի գործ՝ քննվող Պատմությունը, այնպես ինչպես այն կա № 2639 ձեռագրում՝ առանց հեղինակի, առանց վերնագրի: Բնականաբար մեր առաջ խնդիր է դրվում՝ պարզել ի՞նչ Պատմություն է այդ և ո՞ւմ Պատմությունն է: Ուշի ուշով ու հանգամանորեն ժանոթանում ենք նորահայտ բնագրին և արձանագրում առաջին ակնհայտ փաստը: Նորահայտ բնագիրը ոչ Խորենացի է, ոչ Փարպեցի, ոչ Բուզանդ, մի խոսքով՝ հայտնի Պատմություններից ոչ մեկը չէ: Այնուհետև արձանագրում ենք երկրորդ և շատ կարևոր փաստը՝ նորահայտ բնագիրը 7-րդ դարի գործ է: Սա արդեն վստահելի ուղեցույց է բնագրի հեղինակին որոնելու ժամանակագրական շրջանակների համար: Բնականաբար մեր ուշադրությունն է գրավում նաև Սերեոսը, որպես որոշյալ ժամանակաշրջանի հեղինակ: Բազմաթիվ և հավասարապես ստուգելի ենթադրությունների շարքում, իր տեղն է գրավում նաև պարզ մի ենթադրություն. հնարավոր է, որ նորահայտ բնագիրը Սերեոսի գործն է: Զուգահեռաբար ստուգում ենք բոլոր ենթադրությունները, վերջին ենթադրությունը ևս: Պրպտումները բերում են նաև առ Պատմությունը Ասողիկի: Իր գործի սկզբում Ասողիկը գրում է. «Իսկ ըստ հայունս՝ նախ և առաջին քաջն Ազաթանգնդոս... Եւ զինի մեծն Մովսէս... Եւ ապա Եղիշէ... Եւ զինի՝ Ղազարու Փարբեցոյ ճարասանի Պատմութիւն. և Փօստոս, որ և Բիւզանդ. և Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերէոսէ հպիսկոպոսէ ասացեալ. և Պատմութիւն Ղևոնդ երիցու... Հուսկ յետոյ ի վերջին աւուրս Պատմութիւնք Շապհոյ Բագրատունւոյ և Տեառնն Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի, որք առ ժամանակօքն Աշոտոյ և Սմբատայ, առաջին թագաւորաց Բագրատունեաց:

Արդ յամենեցունց ի սոցանէ, իբր ի լայնալիբ մարգաց և ի հովտային լեռանց՝ հաւաքեալ ծաղիկս հեշտալի աշաց հայելոյ... բերեալ ընծայ մատուցալեւմ աստուածաւէր անձինդ... ով... Տէր Սարգիս»⁸¹:

Ընդգծելի է, որ Ասողիկը, ի տարբերություն մեր մյուս մատենագիրների, ոչ թե ընդհանրապես պատմագիրների ցանկն է տալիս, այլ թվարկում է միայն այն պատմիչներին, որոնցից ինքն օգտվել է իր Պատմությունը հյուանելիս: Այս

81 Սահիպանոսի Տարօնեցոյ Ասողիկան Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 6—7: Այսուհետև՝ Ասողիկ:

կետի վրա պետք է հատուկ ուշադրութուն դարձնենք: Ինչպես տեսնում ենք, Ասողիկը Խոսրով անունը չի նշում, այլ կերպ՝ եթե Խոսրովը, նույնիսկ, եղել է ու Պատմութուն գրել, Ասողիկը նրանից չի օգտվել: Եվ ընդհակառակը՝ Ասողիկը շատ պարզ գրում է, որ օգտվել է «Պատմութուն Հերակլի» գործից, որն «ասացեալ է ի Սերէոսէ եպիսկոպոսէ»: Ուրեմն՝ Ասողիկի Պատմութունը ինչ-որ շափով պարունակում է նաև իրական Սերեոսի իսկական «Հերակլի պատմութունը»: Բայց, ինչպե՞ս իմանանք, թե Ասողիկի Պատմության ո՞ր հատվածներն են քաղված իրական Սերեոսի իսկական Պատմութունից: Գ. Արզարյանի համար այս հարցը անլուծելի է մնացել: Նա գրում է, «Մի շարք պատմիչներ... երբեմն բառացի մեջբերումներ են կատարում Սերեոսին վերագրվող երկից, բայց նրանցից ոչ մեկը, բացի Ասողիկից, չի նշում Սերեոսի անունը: Ասողիկն էլ այդ անունը հիշատակում է հայ պատմիչների ընդհանուր ցուցակում և ոչ թե «Տիեզերական պատմության» այս կամ այն հատվածի կապակցությամբ, որով հնարավոր լինելու որոշել, թե «Տիեզերական պատմության» ո՞ր հատվածին է վերաբերում Սերեոսի անունը» (էջ 19—20): Մեր պարտքն ենք համարում ցույց տալ այն եղանակը, որով հնարավոր կլինի պարզել այդ հարցը: Տվյալ դեպքում պետք էր ղեկավարվել հայտնիի բացառման սկզբունքով: Այսպես, Ասողիկի Պատմութունը բառ առ բառ համեմատում ենք նրա աղբյուրների հետ և հանում ենք այն ամենը, ինչ նա վերցրել է օտար աղբյուրներից: Այնուհետև հանում ենք այն ամենը, ինչ նա վերցրել է իր կողմից թվարկված հայ հեղինակներից, որոնց գործերը մեզ հայտնի են, այսինքն հանում ենք այն, ինչ նա վերցրել է Ազաթանգեղոսից, Խորենացուց, Փարսկացուց, Բուզանդից, Ղևոնդից և Դրասխանակերտցուց: Հանում ենք նաև այն, ինչ Ասողիկը պատմում է որպես ժամանակակից: Այդ բոլորից հետո Ասողիկի Պատմութունից կմնան ինչ-որ հատվածներ: Հատվածների այս ամբողջությունը անվանենք զանգված ՄԲ: Ասողիկի թվարկած հայ հեղինակների գործերից մեզ անծանոթ են Սերեոսի Պատմութունը (վերը մենք պայմանականորեն ընդունեցինք, որ այս Պատմութունը մեզ անհայտ է) և Շապուհ Բագրատունու Պատմութունը: Զանգված ՄԲ-ն, այսպիսով, կաղմված է Սերեոսի և Բագրատունու Պատմութուններից քաղված հատվածներից: Հետագա քայլն անելու համար երկու ճանապարհ կա՝ կամ զանգված ՄԲ—Ս=Բագրատունու Պատմությանը և կամ զանգված ՄԲ—Բ=Սերեոսի Պատմությանը (հասկանալի է, երկու դեպքում էլ ոչ ամբողջ Պատմութունը): Որոշենք վերջինը: Շապուհ Բագրատունու Պատմութունը թեև մեզ չի հասել, բայց նրա Պատմության բովանդակության մասին ընդհանուր պատկերացում ունենք շնորհիվ Դրասխանակերտցու: Վերջինս երկու առիթով գրում է այդ մասին. «Կամ թէ զիարդ այսրէն ի մեզ նորոգեալ տեսաւ թագաւորութիւնն, որ ի վաղնջուցն հետէ սպառեալ դադարեալ էր՝ պատկելով զմեծ իշխանն Աշոտ թագաւոր ի վերայ մեր: Զի թէպէտ նախ քան զմեզ Շապուհ Բագրատունույ և մերումս ժամանակի պատժազրի գրով գրոշմեալ է զնորայն գործոց և զզնացից... հանդէս...»⁸², կամ՝ «վասն զի հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդել միւսանգամ զհետեանս զրուցաց Բագրատունույ... որ յայտապատում իսկ արարեալ է զրոյցս պայազատութեան որդույ Աշոտույ սպարապետին Սմբատայ: Զի թէպէտ ստուգութիւն... բանի բացատրութեան... ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառօտարար

82 Պատմութիւն Հայոց, 1912, էջ 6—7:

ընձեռել՝ սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոյով նորա զրուցացն ամենայնի՝ զեղջուկ բանիւ բաւական քիչ տայ պատճառս տեղեկութեան»⁸³։
 Գեկավարվելով Գրասխանակերտցու շատ սրտշակի այս հաղորդումով և մեր մատենագրութեան մեջ եղած մի շարք տվյալներով, գծվար շի լինի զանգված ՍԲ-ից, գոնև մոտավորապես, առանձնացնել այն, ինչ վերաբերում է Շապուհ Բագրատունու Պատմութեանը։ Այն ամենը, ինչ այդ բոլոր հանումներից հետո կմնա Ասողիկի Պատմութեանից, ուրիմն այլ բան չէ, քան հատվածներ Սերեոսի Պատմութեանից։ Այսպիսով, գտանք Ասողիկի Պատմութեան այն հատվածները, որոնք քաղված են իրական Սերեոսի իսկական «Պատմութիւն ի Հերակլին» գործից։

Ասողիկի Պատմութեանից մնացած զանգված Ս-ն՝ Սերեոսի Պատմութեանը, համեմատում ենք նորահայտ բնագրի հետ և զարմանքով, բայց և ուրախութեամբ արձանագրում, որ այս երկուսը բառ առ բառ համընկնում են։ Այս բոլորից հետո գծվար չէ, իհարկե, եզրակացնել, որ նորահայտ բնագիրը Սերեոսի Պատմութեանն է։ Ասածը հաստատելու համար գիմենք համեմատութեաններին.

Ասողիկ

«Նորահայտ բնագիր»

Քանզի ոչ երբէք ընդունէին Հայք զՀոռոմն ի հաղորդութիւն մարմնոյ և արեան Տեառն։ Եւ արդ՝ զրեն նորա ամբաստանութիւն ի Կոստանդնուպօլիս առ Կոստանդին թագաւորն և առ հայրապետն, թէ «Իբրև զանօրէնս համարեալք եմք յաշխարհիս այսմիկ, զի անարժանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտումարն Լևոնի, և նզովեն զնոսա և զամենեսին, որք ըստ նոցա խորհին ի հաւատս։

Յայնժամ հրաման ետ թագաւորն հայրապետան՝ որել ի Հայս հրովարտակ առ սրբասէր կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս և առ եպիսկոպոսունան ամենայն և առ մեծն Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր, որ էր իշխան աշխարհիս և զօրավար զօրացն, և առ ամենայն իշխանս աշխարհիս՝ զի միաբանութիւն հաւատոյ արասցեն ընդ Հոռոմոց, և մի խոտեսցեն զժողովն զայն և զտումարն»⁸⁴։

Քանզի ոչ երբէք ընդունէին Հայք զՀոռոմն ի հաղորդութիւն մարմնոյ և արեան Տեառն։ Եւ արդ՝ զրեն նորա ամբաստանութիւն առ թագաւորն Յունաց Կոստանդին և հայրապետն, թէ «Իբրև զանաւրէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ։ Քանզի անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտումարն Լևոնի, և նզովին զնոսա։

Յայնժամ հրաման ետ թագաւորն հայրապետան հանդերձ, և զրեն հրովարտակ առ Հայս, զի միաբանութիւն հաւատոյ արասցեն ընդ Հոռոմի, զի մի խոտեսցեն զժողովն և զտումարն զայն»⁸⁵։

83 Անդ, էջ 131—132։

84 Ասողիկ, էջ 90։

85 ՍԵՊ, էջ 121։

Ասողիկ

«Նորահայտ բնագիր»

Արդ թէպէտև անարժանութիւնս մեր յուզվագոյն է՝ բայց զհրամայեալսն մեզ յոյժ փութամբ կատարել, առնել աղօթս ի վերայ ամենայն մարդկան, բայց ևս առաւել ի վերայ աստուածընկալ փառաց թագաւորութեանդ և ամենայն իշխանաց և զօրաց և բոլորովին իսկ աստուածապահ պալատանդ, յոր սէրն Աստուծոյ լիով հանդուցեալ է, և շնորհք աստուածային պարգևացն ամենեցուն իսկ յայտնի են ի վերայ ձեր: Զի ահա թագաւորութիւն մեծ և հզօրագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս, որ ոչ մարդկային ձեռամբ, այլ աստուածային աջովն է պսակեալ, զոր ոչ որ երբէք կարացէ փոխանորդել՝ բայց միայն Քրիստոսի թագաւորութիւնն...»⁸⁶:

Հոգիբնկալ մարդարէիցն և յառաքելոցն Քրիստոսի ունիմք զպատուէր՝ առնել աղաւթս խնդրուածովք ի վերայ աստուածասէր թագաւորութեանդ և ամենայն իշխանացն և զաւրաց, և բոլորովին ամենայն աստուածապահ պալատոյդ, յոր սէր Աստուծոյ հանդուցեալ է, և շնորհք աստուածային պարգևացն յայտնի են ի վերայ ձեր:

Զի ահա թագաւորութիւն մեծ և հզար քան զամենայն թագաւորութիւնս, զոր ոչ ձեռին մարդկան, այլ Աստուծոյ աջովն պսակեալ, զոր ոչ որ կարացէ փոխանորդել բայց Քրիստոսի թագաւորութիւն...»⁸⁷:

Բերենք մի օրինակ ևս: Ստորև բերվող տեղեկութիւնը, Ասողիկից բացի, հաղորդում է նաև Գրասխանակերտցին: Ասողիկը թէև ծանոթ չէ Քովմա Արծրունու Պատմությանը, բայց թերևս ավելորդ չլինի, եթև համադրենք նաև վերջինիս համապատասխան հատվածը: Տեսնենք ումի՞ց է քաղում Ասողիկը:

Գրասխանակերտցի	Արծրունի	«Նորահայտ բնագիր»	Ասողիկ
<p>Եւ թագաւորէ որդի նորուն Որմիզդ ընդ նորա, զոր իւրոց իսկ մերձաւորացն և այլոց ևս նախարարաց նենդ զործեալ յիւրումն իսկ զահլիճի զնա սպանանեն. և փոխանակ նորա որդի նորուն Ծոսրով թագաւորէ: Այլ և սմա ևս ի վահրամայ ումեմնէ իշխանէ, որ թագաւոր զինքն կարգայր՝ նենդ զործեալ, փախտանայ անկանի առ Մօրիկ կայսր Հոսոմոց⁸⁸:</p>	<p>Վահրամ ոմն Մերհեւանդակ, որ էր իշխան կողմանցն արեւելից, այր հզօր զօրութեամբ՝ քաջութեամբ իւրով և հար զզօրս թեալացոց, և բանութեամբ կալեալ զբախլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց, մինչև յանկոյս զեառոյն մեծի, որ կոչի Վահոտ. սա և զթագաւորութիւնն Պարսից յինքն կորզեաց և որդի Որմիզդի Ծոսրով զնաց փախտական առ Մու-</p>	<p>Վահրամ ոմն Մերհեւանդակ, իշխան արեւելից կողմանց աշխարհին Պարսից, որ հարկանէր քաջութեամբ իւրով զգաւրս Թեալացոց և բանութեամբ ունէր զբահլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց, մինչև յայնկոյս զեառոյն մեծի, որ կոչի Վահոտ, և մինչև ցտեղին, որ կոչի կազրիսն... Յայնժամ արբեալ Վահրամայն այն որ ի կ պատե-</p>	<p>Վահրամ ոմն Մեհեանդ, իշխան արեւելից կողման աշխարհին Պարսից, որ հարկանէր քաջութեամբ զզօրսն Թեալաց, և բանութեամբ ունէր զբահլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց մինչև յայնկոյս զեառոյն մեծի, որ կոչի Վահոտ, և մինչև ցտեղին, որ կոչի Գոսրուն: Այս Վահրամ պատերազմեալ ընդ արքային Մազբթաց՝ և հար զբաղմութիւն</p>

86 Ասողիկ, էջ 92:
 87 ՍԵՊ, էջ 120:
 88 Պատմութիւն Հայոց, 1912, էջ 67:

բիկ թագաւորն Յունաց⁸⁹:

բազմն ընդ մեծի արքային Մաղբթաց, որ էր ի կողմանն յայնմիկ, յայնկոյս զեռոյն մեծի՝ և հար զբազմութիւն զաւրացն, և սպան զթագաւորն ի սպառնալի, և ըմբռնեալ յափշտակեաց զամենայն զգանձս թագաւորութեանն այնորիկ:

Յայնժամ առաքէ առ արքայն Պարսից ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց հրովարտակա աւետարտս, և սուղ ինչ աւարամասն չի մեծամեծ գանձուցն հասելոց յաւարէ ասպատակին, նշանակ թագաւորութեանն ի սպառնական իրացն, և զամենայն զգանձն զարուն շնորհէ ըստ իւրաքանչիւր արժանաւորութեան:

Արդ՝ իբրև տեսեալ թագաւորին Որմզդի զհրեշտական եկեալս աւետարտս... և ընկալեալ զընծայսն... ի ներքուստ ցամամբ բարբառեալ ասէր. «Ընթրիքն առաւել մեծագոյն, և զնշանն ի նշատառոյս ճանաչեմ. բայց յայնչափ սաստիկ զանձուցն ոչ էր արժան այնչափ հասանել յարբունիս»⁹⁰:

զօրացն և սպան զթագաւորն և յափշտակեաց զգանձս թագաւորութեանն. և սուղ ինչ աւարամասն առաքեաց ի մեծամեծ ընչիցն թագաւորին Որմզդի և զայլսն զօրացն բաշխեաց: Իսկ թագաւորն առեալ զայն՝ ասէ ցամամբ. «Ընթրիքն առաւել մեծագոյն, և զնշանն ի սպառնոյս ճանաչեմ յայնչափ մեծամեծ գանձուց զայս միայն բերիք յարբունիս»⁹¹:

Կարող ենք բերել նոր ու նոր հատվածներ ևս, կարող էինք նաև ընդհատված կետերից շարունակել բերված հատվածների համադրությունը, ոչ քիչ թվով էջեր լրացնելով, բայց այսքանն էլ բավական է թվում: Ինչպես տեսնում ենք, Ասողիկը բառ առ բառ արտագրում կամ բաղում-համառոտում է է դարի «նորահայտ բնագրից»: Բայց է դարի «նորահայտ» այս բնագիրը այլ բան չէ:

⁸⁹ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, 1887, էջ 85:

⁹⁰ ՍԵՊ, էջ 33—36:

⁹¹ Ասողիկ, էջ 112—113:

բան այսօր էլ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը: Բերված և նման մի շարք հատվածները Ասողիկը կարող էր վերցնել միայն ու միայն այն Պատմությունից, որ հայտնի է Սերեոսի անունով, որովհետև Ասողիկին նախորդող պատմիչների երկերում այդ հատվածները չկան կամ այնպես չեն, ինչպես որ են Ասողիկի ու Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունների մեջ: Ուրեմն, բանի որ Ասողիկի գործում եղած իրական Սերեոսի իսկական Պատմության հատվածները նույնանում են այսօր էլ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմության հետ, նշանակում է՝ Ասողիկի հիշատակած «Պատմութիւն Հերակլի, որ ասացեալ ի Սերէոսէ եպիսկոպոսէ» և ակադ. Ստ. Մալխասյանցի հրատարակած «Սերէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն»-ը նույն գործերն են:

Նույն արդյունքն ենք ստանում նաև Մխիթար Անեցու և Սերեոսի Պատմությունները զուգադրելով:

Մխիթար Անեցին ևս գիտի Սերեոսին և չգիտի ոչ մի խոսքով, այդ թվում և պատմագիր խոսքով. համենայն դեպս նա հայ պատմիչների կամ իր աղբյուրների ցանկում նշում է Սերեոսին և չի հիշատակում խոսքովին:

Մխիթար Անեցին իր գործի նախաբանում դեռ գրում է, որ Պատմությունը շարագրելու է «Քաղելով ի սրբոց և ի պիտանեաց պատմութեանց»⁹²: Այնուհետև թվարկելով մեր պատմիչներին՝ Մխիթար Անեցին նորից գրում է. «Քաղեսցուք ի պատմագրաց աստի համառօտ և հակիրճ բանի»⁹³:

Այնքան, որքան Անեցին իր Պատմությունը հյուսում է օգտվելով նախորդներից, որոնց անունները հիշատակում է, ուստի նրա գործում պետք է լինեն կամ կարող են լինել քաղվածքներ նաև Սերեոսից, իրական Սերեոսի իսկական Պատմությունից:

Արդ, եթե Սերեոսի անունով ցարդ հայտնի Պատմությունը իրականում Սերեոսինը չէ, այլ խոսքովինն է, ապա այդ Պատմությունից Անեցու մատչանում քաղվածքներ չպետք է լինեին, որովհետև, ինչպես ասացինք և ինչպես գրում է Անեցին, նա խոսքովին չգիտի և նրանից չի օգտվել: Իսկ եթե Սերեոսից օգտված Մխիթար Անեցու գործում գտնում ենք տեղեկություններ, որոնք այլուստ հայտնի չեն և որոնք կան այսօր էլ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմության մեջ միայն, նշանակում է այսօրվա Սերեոսը իրական Սերեոսն է:

Այսպիսով, քննությունը ցույց տվեց, որ Գ. Աբգարյանի հարցադրումը՝ Սերեոս թե՛ խոսքով, ճիշտ չէ և այդ հարցին նրա տված պատասխանն էլ՝ բնականաբար, մերժելի:

Քննությունը ցույց տվեց նաև, որ Սերեոսի անունով ցարդ հայտնի Պատմությունը, իրոք, պատմական Սերեոսի «Պատմութիւն ի Հարակլն» գործն է: Հետևապես, Գ. Աբգարյանի հարցադրմանը կարող է արվել միայն մի պատասխան՝ Սերեոս:

⁹² Մխիթարայ Անեցոց Պատմութիւն, ի Ք[երովրէ] Պ[ատկանեան], Պետերբուրգ, 1879, էջ 4:

⁹³ Անդ, էջ 15:

X. A. TOROSSIAN

ИСТОРИК СЕБЕОС И ЕГО ТРУД

Резюме

В 1966 году вышло исследование Г. Абгаряна „История Себеоса“ и проблема Анонима“. В первой главе этой книги исследователь пытается доказать, что автором знаменитой „Истории императора Иракла“ является не Себеос, как было известно до сих пор, а некий Хосров и что подлинная История Себеоса до нас не дошла. По мнению автора статьи, этот вывод Г. Абгаряна не только не имеет никакого основания, но и противоречит всем данным средневековой армянской письменности.

KH. A. THOROSSIAN

L'HISTORIEN SEBEOS ET SON OUVRAGE

Dans son étude intitulée „L'Histoire de Sébéos“ et le problème de l'Anonyme“, publiée en 1966, G. Abgarian consacre le premier chapitre au problème de l'appartenance de la fameuse „Histoire de l'empereur Héraclius“ tout en s'attachant à prouver que l'auteur n'en est pas Sébéos, comme on l'admettait jusqu'à ce jour, mais un nommé Khosrov, et que la véritable „Histoire“ de Sébéos ne nous est pas parvenue.

L'auteur du présent article considère les assertions de G. Abgarian comme étant dénuées de fondement et contraires aux données des sources manuscrites médiévales.